

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

ES-SA'LEBÎ'NİN EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'INDA İŞÂRÎ
TEFSİR

Abdukuddus AVAZBEK UULU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mesut KAYA

Konya-2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdukuddus AVAZBEK UULU
	Numarası	168106011010
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/TEFSİR
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mesut KAYA
	Tezin Adı	ES-SA'LEBÎ'NİN EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'INDA İŞÂRÎ TEFSİR

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ında İşârî Tefsir** başlıklı bu çalışma 24/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç. Dr.	Mesut KAYA	
2	Prof. Dr.	Ali AKPINAR	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Muhammed ERSÖZ	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdukuddus AVAZBEK UULU
	Numarası	168106011010
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/ TEFSİR
	Programı	Yüksek Lisans
	Tezin Adı	ES-SA'LEBİNİN EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'INDA İŞÂRÎ TEFSİR

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

22/07/2019
Abdukuddus AVAZBEK UULU

İmza

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdukuddus AVAZBEK UULU		
	Numarası	168106011010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/TEFSİR		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	■	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mesut KAYA		
	Tezin Adı	ES-SA'LEBÎ'NİN EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'INDA İŞÂRÎ TEFSİR		

İmâm, hafız, mukrî gibi sıfatlarla tanınan Ebû İshak es-Sa'lebî, birçok ilme vakıf olan büyük İslâm âlimlerinden sayılır. Onun kaleme aldığı eserler klasik İslâm literatüründe önemli konuma sahiptir. Nitekim Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân adlı tefsirinde âyetleri kıraat, nüzul sebepleri, kıssalar, lugat, i'rab, meânî, hüküm, işârât, kerâmetler ve haberler gibi birtakım hususlara temas ederek tefsir etmiştir. Dolayısıyla Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ı üzerine yaptığımız çalışmamız, “es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ında İşârî Tefsir” olarak sınırlandırılmıştır.

Çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Sa'lebî'nin hayatı, ilim tahsil ettiği hocaları, ders anlattığı talebeleri ve onun yazdığı eserleri hakkında genel olarak bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, işârî tefsir ve bu tür tefsirler konusunda âlimlerin görüşleri ve önemli sayılan işârî tefsirler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise el-Keşf ve'l-Beyân'da zikredilen işârî tefsirler belli başlıklar altında değerlendirilmiştir. Son olarak üçüncü bölümde Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ı işârî tefsir açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân, işârî yorum.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Abdukuddus AVAZBEK UULU		
	Student Number	168106011010		
	Department	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ/TEFSİR		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	■	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Mesut KAYA		
	Title of the Thesis/Dissertation	TAFSEER AL-İSHARİ İN AL-THA'LABİ'S AL-KASHF WA AL-BAYAN		

Abu Ishaq al-Tha'lebî, who is known for his adjectives such as imam, hafiz and muhrî, is considered to be one of the great Islamic scholars who have a lot of knowledge. His works have an important place in classical Islamic literature. As a matter of fact, in his exegesis al-Kashf wa'l-Bayân explained the verses of the Qur'an, revelation, stories, lugat, i'rab, maânî, judgment, ishârât, miracles and commented on a number of issues such as commentary. Therefore, our study on Tha'lebî's al-Kaşf wa'l-Bayân restricted to "Tafseer al-İshari in Tha'labî's al-Kaşf wa al-Bayan."

The study consists of an introduction and three parts. In the introduction part, general information is given about the life of Tha'lebî, his teachers from whom he studied, his students he taught and his works. In the first part, the views of the scholars on the mystical exegesis and such exegesis are discussed and the mystical exegesis considered important. In the second part, the mystical tafsirs mentioned in al-Kashf wa'l-Bayân are evaluated under certain headings. Finally, in the third chapter, Tha'lebî's al-Kashf wa'l-Bayan are evaluated in terms of mystical tafsir.

Key Words: Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân, işârî yorum.

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhisselâm
b.	bin
bkz.	Bakınız
c.c.	Celle Celâluh
h.	hicri
Hz.	Hazreti
m.	miladi
nşr.	Neşreden
ö.	ölüm tarihi
s.a.v.	sallallahü aleyhi ve sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	tahkik eden
trc.	tercüme eden
ts.	tarihsiz
v.b.	ve benzeri
v.s.	vesaire

ÖNSÖZ

İslâm'ın ilk çağından bugüne kadar Kur'ân âyetlerinin işaret ettiği derin mânaları açıklamak üzere müfessirler tarafından tefsirler yazılmıştır. İlk dönemde yazılan tefsirler genel itibari ile rivayet tefsiri sayılsa da, bazı zâhid zatlar tarafından yazılan eserlerde tasavvufî yorumlar bulunmaktadır. Şeriata aykırı gelmeyen sünnî işârî yorumlar Kur'ân âyetleri üzerinde derin düşünmemizi sağlamaktadır.

Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirindeki işârî yorumları araştırdığımız bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Sa'lebî'nin hayatı, ilim tahsil ettiği hocaları, ders anlattığı talebeleri ve kaleme aldığı eserlerini genel olarak araştırmaya çalıştık.

Birinci bölümde; işârî tefsir ve bu tefsir hakkında âlimlerin görüşleri ile önemli işârî tefsirleri ele aldık.

İkinci bölümde ise; *el-Keşf ve'l-Beyân*'daki işârî yorumları tespit ederek besmele tefsiri, hurûf-ı mukattaa tefsiri ve bazı önemli işârî yorumlar başlığı altında incelemeye çalıştık.

Üçüncü bölümde; Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ındaki işârî yorumların kaynağını ve bu tefsirdeki işârî yorumlardan alıntı yapan âlimleri araştırmaya gayret ettik.

Çalışmamız esnasında fikir, tecrübe, düzeltme ve önerileriyle yol gösteren kıymetli danışmanım Doç. Dr. Mesut Kaya'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışma sırasında bana gösterdiği anlayış ve fedâkarlığından dolayı kıymetli eşim Rakhima Azizilla Kyzy'ya teşekkür ederim.

Abdukuddus Avazbek Uulu

Konya – 2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	I
ÖNSÖZ	II
GİRİŞ	1
0.1. ARAŞTIRMA HAKKINDA	1
0.1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	1
0.1.2. Araştırmanın Metodu	1
0.2. EB ÜİSHAK ES-SA'LEBÎ'NİN HAYATI.....	2
0.2.1. Yaşadığı Dönemi.....	4
0.2.2. Hocaları	5
0.2.2.1. Eb ü Bekir el-Cevzakî (ö. 388/998)	6
0.2.2.2. İbn Fûrek (ö. 406/1015)	6
0.2.2.3. İbn Habîb en-Nîsâbü'rî (ö. 406/1016).....	7
0.2.2.4. Sülemî (ö. 412/1021)	7
0.2.2.5. İbn Fenceveyh (ö. 414/1023).....	7
0.2.3. Talebeleri.....	8
0.2.3.1. Vâhidî (ö. 468/1076)	8
0.2.3.2. Ebû Ma'ser et-Taberî (ö. 478/1085)	9
0.2.3.3. İbn Halaf (ö. 487/1093)	10
0.2.3.4. Eb ü Saîd el-Furharâdî.....	10
0.2.4. İlmî Şahsiyeti.....	11
0.2.5. Eserleri.....	13
0.2.5.1. Arâisü'l-Mecâlis (Kasasü'l-Enbiyâ, Nefâisü'l-Arâis).....	13
0.2.5.2. Katlâ el-Kur'ân	14
0.2.5.3. el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsirî'l-Kur'ân	15

BİRİNCİ BÖLÜM

İŞÂRÎ TEFSİR VE ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ.....	20
1.1. İŞÂRÎ TEFSİR.....	20
1.1.1. İşârî Tefsirin Tanımı ve Nazarî Tefsirden Farkı.....	21
1.1.2. İşârî Tefsirin Şartları	23
1.1.3. İşârî Tefsirin Temel Kaynakları	25
1.1.3.1. Kur'ân-ı Kerîm	25
1.1.3.2. Hadîs-i Şerîf.....	27

1.1.3.3. Sahâbe Kavli.....	28
1.2. ÂLİMLERİN İŞÂRÎ TEFSİR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	30
1.2.1. Ebü'l-Hasan el-Vâhidî'nin Görüşü.....	30
1.2.2. Gazzâlî'nin Görüşü (ö. 505/1111).....	31
1.2.3. İbn Atâullah el-İskenderî'nin Görüşü (ö. 709/1309)	31
1.2.4. İbn Teymiyye'nin Görüşü (ö. 728/1328).....	32
1.2.5. Şâtıbî'nin Görüşü (ö. 790/1388).....	32
1.2.6. Teftâzânî'nin Görüşü (ö. 792/1390)	33
1.2.7. Elmalılı Hamdi Yazır'ın Görüşü (ö. 1361/1942).....	33
1.3. ÖNEMLİ İŞÂRÎ TEFSİRLER.....	34
1.3.1. Erken Klasik Dönemde (H. II-VI) Yazılan İşârî Tefsirler	34
1.3.2. İkinci Klasik Dönemde (H. VII-XIII) Yazılan Tefsirler	36

İKİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'DA İŞÂRÎ YORUMLAR.....	39
2.1. BESMELE VE HUR ŪF-I MUKATTAA TEFSİRİ	43
2.1.1. Besmele Tefsiri.....	43
2.1.2. Hur ūf-ı Mukattaa Tefsiri.....	44
2.2. BAZI KONULARA GÖRE İŞÂRÎ YORUMLAR.....	48
2.2.1. İtikadla İlgili İşârî Yorumlar	48
2.2.2. İhlâsla İlgili Yorumlar	52
2.2.3. Kur'ân ve Hz. Muhammed (s.a.v.) ile İlgili Yorumlar.....	52
2.2.4. Hikmetle İlgili Yorumlar	55
2.2.5. Nimetle İlgili Yorumlar.....	56
2.2.6. Ma'rufla İlgili Yorumlar	56
2.2.7. Şükür Konusuyla İlgili Yorumlar	58
2.2.8. Zikirle İlgili Yorumlar	58
2.2.9. Takvâ İle İlgili Yorumlar.....	60
2.2.10. Tevekkülle İlgili Yorumlar	61
2.2.11. İnsan ve Nefisle İlgili İşârî Yorumlar	62
2.2.12. Kalple İlgili İşârî Yorumlar.....	66
2.2.13. Tövbe İle İlgili İşârî Yorumlar	69

ÜÇ ÜNCÜ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'IN İŞÂRÎ TEFSİR AÇ ISINDAN

DEĞERLENDİRİLMESİ	72
3.1. SA'LEBÎ TEFSİRİ'NİN İLHAM KAYNAKLARI	72
3.1.1. İsimlerini Zikrettiği Kaynaklar.....	72
3.1.1.1. Sülemî.....	72
3.1.1.2. Ebü'l Kâsım el-Habîbî.....	73
3.1.2. Rivayet Senedlerini Hazf Ederek Nakilde Bulunduğu Kaynaklar ...	74
3.1.2.1. Sahâbe ve Tâbiîn'den Nakilde Bulunduğu Rivayetler	74
3.1.2.2. Tebeu't-Tâbiîn'den Nakilde Bulunduğu Rivayetler.....	76
3.1.2.3. İlk Dönem Sûfilerinden Nakilde Bulunduğu Rivayetler	77
3.1.2.4. Şahıs İsmi Zikretmeksizin Nakilde Bulunduğu Rivayetler.....	78
3.2. İŞÂRÎ TEFSİR KONUSUNDA SA'LEBÎ'DEN ETKİLENEN ÂLİMLER	79
3.2.1. Vâhidî.....	79
3.2.2. Begavî (ö. 416/1122).....	81
3.2.3. İbn Atıyye (ö. 541/1147)	82
3.2.4. Kurtubî (ö. 671/1273)	83
3.2.5. Bursevî (ö. 1725)	84
3.2.6. İbn Acîbe (ö. 1224/1809).....	85
3.2.7. Pânîpetî (ö. 1225/1810)	86
SONUÇ	88
KAYNAKÇA.....	90
ÖZGEÇMİŞ	101

GİRİŞ

0.1. ARAŞTIRMA HAKKINDA

0.1.1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Peygamberimiz (s.a.v.) ve sahâbe dönemine kadar uzanan işârî tefsirin kaynağı, tâbiîn ve daha sonraki dönemlerde tasavvuf erbabının etkisiyle bir ekol haline gelmiştir. Bununla birlikte âyetin zahir mânalarını bir kenara bırakıp aşırı yoruma giden bâtın ehli de ortaya çıkmıştır. Onların bu tür düşünceleri işârî tefsire de olumsuz etki etmiştir. Neticede bu tür yorumların itibarı konusunda âlimler arasında birtakım farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Fakat âyetin zâhirine uygun veya şer'î bir delille desteklenen tassavvufî yorumların itibarı konusunda ulemâ hemfikirdir.

Bu çalışmamızın kapsamı Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ında işârî tefsir olarak sınırlandırılmıştır. Bu çalışmamızın kapsamını *el-Keşf ve'l-Beyân*'daki işârî yorumlarla sınırlandırmamızdaki amaç, Sa'lebî'nin bu tefsirinde belâgat, lûgat, kıraat farklılıkları gibi birçok konunun zikredilmesidir. Çalışmanın önemi ise; Sa'lebî'nin çok yönlü İslâm âlimlerinden olmasına rağmen onun bu eseri üzerine yeterli araştırmanın yapılmamış olmasıdır.

0.1.2. Araştırmanın Metodu

Bizim bu çalışmamızda önce aslî kaynaklardan müellif hakkında tarama yapılmıştır. Gerekli bilgilere ulaştıktan sonra Sa'lebî'nin hayatı, hocaları, talebeleri ve yazdığı eserleri giriş bölümü altında incelenmiştir.

Birinci bölümde ele aldığımız işârî tefsir konusunda mümkün olduğunca aslî kaynaklara müracaat edilmiştir. Bunun dışında son dönemde yazılmış Arapça, Türkçe kitaplar, tezler, makale ve ansiklopedik bilgilerden istifade edilmiştir.

el-Keşf ve'l-Beyân'da zikredilen işârî yorumlar ikinci bölüm başlığı altında incelenmiştir. İşârî yorumları tespit etme konusunda eser baştan sona gözden geçirilmiştir. Önemli saydığımız işârî yorumlar bir defter içinde not alınmıştır. Daha sonra belirlediğimiz başlık altında belli konulara ayırarak yazılmıştır.

Üçüncü bölümde Sa'lebî'nin kitabında ele aldığı işârî yorumların kaynağı ve bu yorumlardan istifade eden âlimler genel olarak araştırılmıştır. Başka bir deyişle Sa'lebî'nin işârî tefsir kaynakları ve onun tefsir tarihindeki işârî tefsir bakımından etkileri incelenmiş; Sa'lebî'den sonraki tefsirlerde geçen birtakım işârî yorumların yer aldığı rivayetler ve bu rivayetlerin *el-Keşf*'te geçen versiyonu ile karşılaştırılmıştır.

0.2. EBÛ İSHAK ES-SA'LEBÎ'NİN HAYATI

İmâm, hâfiz, müfessir, vâiz, edîp, dilci, mukrî Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Ebû İshak es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî hicri dördüncü asrın sonları ve beşinci asrın ilk çeyreğinde yaşamış olan büyük İslâm âlimidir.¹ Çok hadîs-i şerîf ezberlemiştir. *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı büyük bir tefsir kitabının sahibidir.² İbn Kesîr (ö. 774/1373) Ahmed b. Muhammed b. İbrahim'in künyesinin Ebû İshak, lakabının ise Sa'lebî olduğunu zikreder.³ Nitekim, Kur'ân-ı Kerîm ilimlerinde zamanının önderi olan Ebû İshak, Sa'lebî veya Seâlibî lakabıyla meşhur olmuştur.⁴

Doğum tarihi hakkında İslâm kaynaklarında henüz bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak isnad zincirinde yer alan hocalarından hareketle hicrî dördüncü asrın ortalarında Nîşâbur'da doğmuş olabileceği ileri sürülmüştür.⁵ Dindar

¹ Abdülkerîm b. Muhammed et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemenî, 1. Baskı (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1383/1962), 3: 134; İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâp*, (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1: 238; Şemsüddîn Ebû Abdillâh ez-Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut'un tahkik heyeti, 3. Baskı (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 17: 435-437.

² Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk. İhsan Abbas, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1414/1993), 2: 507; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1: 80; Selâhaddîn Halîl b. Aybek b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût, Mustafa Türkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/2000), 7: 201; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâdir*, 3. Baskı (Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz, 1409/1988), 1: 62.

³ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, (Dâru'l-Fikir, 1406/1986), 12: 40.

⁴ Ebû'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed Ebû Bekir b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 1: 79; Şemsüddîn Ebû Abdillâh ez-Zehebî, *Târihi'l-İslâm ve'l-Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr Avvân Ma'rûf, 1. Baskı (Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 9: 422; Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tunâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. Baskı (Dâru Hecr, 1413/1993), 4: 58; Abdurrahmân b. Ebû Bekir Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, 1. Baskı (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), 28; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddin ed-Dâvûdî, *Tabakatü'l-Müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1: 66.

⁵ Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 28.

kişiliğe sahip olan Sa'lebî'nin vefatı tarihi kaynaklarda h. 427/1035 senesi olarak geçmektedir.⁶

Sa'lebî, hocalarının çoğu Nîşâburlu olmasından dolayı ilim tahsilinin önemli kısmını burada almıştır. Aynı zamanda Nîşâbur onun yaşadığı dönemde ilim ve medeniyetin merkezi olan şehirlerdendi. İlim tahsil etmek için dünyanın çeşitli yerlerinden alimler oraya akın ederdi.⁷

Çevresi tarafından onun ilmî mertebesi kabul görülmüş olup, Nîşâbur'daki ve o dönemdeki ulemâ arasında yüksek mevkiye ulaşmıştır. Çünkü âlimler Sa'lebî'nin evinde ders halkası oluşturup ondan ilim tahsil etmişlerdir.⁸

İslâm kaynaklarında ilim yolculuğu gibi hususlarda bilgiler geçmemektedir. Ancak ilim tahsil ettiği Hemedanlı, İsfahanlı hocalarından yola çıkarak zaman zaman Horasan'ın diğer şehirlerine de ilim yolculuğuna çıktığı düşünülebilir.⁹

Biyografi kitaplarında anlatıldığına göre, Sa'lebî'nin amelde Şâfiî, tefsirindeki bazı görüşlerinden de itikatta Eş'arî mezhebinden olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Sa'lebî veya Seâlibî nisbesiyle meşhur olan bazı âlimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Arap dili ve edebiyatı âlimi, şair Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî (ö. 429/1038). *Yetîmetü'd-Dehr* ve *Fıkhü'l-Luga* gibi eserleriyle tanınmıştır.
2. Çok yönlü âlim ve şair Alî b. Muhammed b. Abdilazîz b. Fütûh es-Sa'lebî (ö. 762/1360). Bu âlim daha çok Ebû'l-Hayır es-Sa'lebî ve İbn Düreyhim

⁶ Dâvûdî, *Tabakât*, 1: 66; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, 2. Baskı (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1: 406.

⁷ Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l Buldân*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5: 331.

⁸ Abdullah b. Avvân b. Fehdû'l Cühnî, *el-Keşf ve'l-Beyân Dirâse ve Tahkik ve Tahric ve Ta'lik Sûreti'l-Enâ'm*, (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1430/2009), 21.

⁹ Cemalettin Oruç, *Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tesirinde Hz. Musa İle İlgili İsrâîlî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 6.

¹⁰ Mesut Kaya, "İbn Teymiye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi," *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiriler* e.ditör: Sezai Engin, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 30.

lakabıyla tanınmıştır. *Kenzü'd-Dürer fî Hurûfî Evâ'ili's-Süver* ve *Gâyetü'l-İcâz fî'l-Ahâc ve'l-Elgâz* gibi eserlerin musannifidir.

3. Tefsir, hadis ve fıkıh âlimi Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî (ö. 875/1471). *el-Cevâhirü'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsir kitabının musannifidir.¹¹

0.2.1. Yaşadığı Dönemi

H. IV. asrın sonları h.V. asrın başlarında İslâm beldelerinde Gaznelî devleti ve Abbasî halifeliği hüküm sürüyordu. Horasan bölgesi onun içinde Nîşâbur h. V. asrın başlarında Gazneliler yönetimindeydi. İslâm toplumunda Abbasî halifeliğinin yönetiminin zayıflamasından dolayı siyasi çalkantılar mevcuttu. Bununla birlikte mezhepler arası munazaralar da yaşanıyordu. Ancak bunca olumsuz etkinliklere rağmen ilim-irfan yolu ilerlemeye devam etmekteydi. Bundan dolayı Sa'lebî siyasi açıdan çalkantılı, ilim açısından canlı dönemde yetişmiş bir âlimdir.¹²

Horasan bölgesinin en önemli şehri olan Nîşâbur'da h. IV. yüzyılın ortalarından itibaren birçok medrese kurulmuştur. Nizâmiye medreselerinden önce Doğu İslâm dünyasında tesis edilen otuzdan fazla medresenin çoğu burada yer almaktaydı. Bunların arasında Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbgî (ö. 342/954) tarafından kurulan “Dârüssünne,” İbn Fûrek ve Ebû İshak el-İsferâyînî'nin (ö. 418/1027) kurduğu medreseler gibi birtakım ilmî müesseseler mevcuttu.¹³ O medreselerde Ebû İshak es-Sa'lebî, Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö. 450/1058), Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî (ö. 458/1066) gibi âlimler yetişmiştir.¹⁴

¹¹ Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 15. Baskı (Dârü'l-İlim li'l-Melâiyîn, 2002), 3: 331, 4: 163, 5:6.

¹² Hadiye Ünsal, “Ebû'l-Hasan el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri,” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2013), 138; Osman Çetin, “Horasan,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 237; Osman Gazi Özgüdenli, “Nîşâbur,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 150.

¹³ Özgüdenli, “Nîşâbur,” 33: 150.

¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 496; Salih Sabri Yavuz, “İsferâyînî, Ebû İshak,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 515.

Şöhreti bütün Horasan'a yayılan tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ilimlerine vâkıf olan vâiz İbn Habîb'in (ö. 406/1016) ders halkalarına çeşitli yörelerden gelen öğrenciler katılıyordu. Onun en önde gelen talebesi Sa'lebî'di. Ayrıca Hîrî (ö. 430/1039), Ebû'l-Feth Muhammed b. İsmâil el-Fergânî, Hüseyin b. Muhammed es-Sekkâkî gibi âlimler onun talebesiydi.¹⁵

Sa'lebî'nin yaşadığı dönemde kelim, fıkıh, hadis ilimlerinin yanında tasavvuf ilmi de gelişmekteydi. Hamdûn el-Kassâr'ın (ö. 271/884) temsil ettiği Nîşâbur ekolü h. V. asırda Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ve talebesi Abdülkerîm el-Kuşeyrî tarafından temsil ediliyordu. Onların bu ekolün tasavvuf anlayışlarını eserlerinde kaydetmeleri büyük önem kazanmıştır. Horasan Melâmileri'nin görüşünü içeren Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsir*'i işârî tefsirlere kaynaklık açısından büyük önem taşımıştır.¹⁶

Sülemî zâhidler ve tasavvuf hakkında eserler yazarken öte yandan da talebelere ders anlatıyordu. Sohbetine katılanlar arasında Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049), Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), hadis âlimi Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, müfessir Ebû İshak es-Sa'lebî gibi ünlü mutasavvıf ve âlimler vardır.¹⁷ Bundan dolayı Sa'lebî'nin tefsirinde işârî yorumlara yer vermesinin ardında hocası Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin de etkisi olmalıdır.¹⁸

0.2.2. Hocaları

Şüphesiz her bir âlimin onu yetiştirdiği, hayat yolunda rehberlik ettiği, başarılarına ulaşmasında vesile olduğu hocaları olmuştur. Sa'lebî'nin de ilmi hayatında büyük başarılar elde etmesinin ardında hocaları vardır.

¹⁵ Mehmet Ali Sarı, "İbn Habîb en-Nîşâbûrî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 510.

¹⁶ Çetin, "Horasan," 18: 239.

¹⁷ Süleyman Uludağ, "Sülemî Muhammed b. Hüseyin," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 53; Mertoğlu, "Sa'lebî," 36: 28.

¹⁸ Kaya, "İbn Teymiye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi," 31.

Sa'lebî'nin yaklaşık üç yüzden fazla şeyhten ilim aldığı zikredilir.¹⁹ Ancak onlardan tefsirinde zikredilenleri ve meşhur olanlarının bilgileri günümüze kadar ulaşmıştır. Vâkıf olduğu ilminden yola çıkarak kıraat, kelâm, lugât, fıkıh, hadis ilimlerinde söz sahibi olan birçok âlimden ilim tahsil ettiği anlaşılmaktadır.²⁰

0.2.2.1. Ebû Bekir el-Cevzakî (ö. 388/998)

Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Zekeriyya eş-Şeybânî el-Cevzakî. Nîşâbur'un güvenilir muhaddislerindendir. *el-Müsnedü alâ Sahîhi Müslim, el-Cem'ü beyne's-Sahîhayn, el-Müttafikü'l-Müftarik, el-Müttafikü'l-Kebîr* kitabının sahibidir.²¹

Rey, Bağdat, Hemedân, Mekke gibi şehirlere ilim seyahatında bulunmuştur. el-Cevzakî'den gelen bir haberde şöyle anlatılıyor: “Ben hadis ilmini öğrenmek için yüz bin dirhem harcadım, fakat onunla bir dirhem bile elde etmedim.”²²

0.2.2.2. İbn Fûrek (ö. 406/1015)

Ebû Bekir b. Muhammed b. Hasan el-İsfahânî. İmâm, allâme, sâlih, şeyhü'l-mütakellimdir, edîp, vâiz, usûlcüdür. Birçok ilmi münâzaralarda bulunmuştur. Irak'ta bir müddet ders verdikten sonra Rey'e yönelmiştir. Rey'den çıkarıldıktan sonra Nîşâburlular onu sıcak karşılayıp ona medrese ve ev bina etmişler.²³

İbn Fûrek'in bine yakın eserde tasnifte bulunduğu zikredilir. Onlardan bazıları: *Tefsîrû'l-Kur'ân, Hallü'l-Ayeti'l-Müteşbihât, Garîbu'l-Kur'ân'dır*.²⁴ Sa'lebî İbn Fûrek'in tefsirinden nakilde bulunmuştur.²⁵

¹⁹ Ahmet b. Muhammed b. İbrahim Ebû İshak es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr 1. Baskı (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 1: 8.

²⁰ Sema'anî, *el-Ensâp* 3: 134; İbn Esîr, *el-Lübâb fi Tehzip*, 1: 238.

²¹ Şemsüddîn Ebû Abdillâh ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 3: 146; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 12: 442; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 8: 640; Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İrâkî, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyak li-Târihi Nîşâbur*, thk. Halid Haydar, (Dâru'l-Fikir, 1414/1994), 32; Zirîklî, *el-A'lâm*, 15. Baskı (Dâru'l-İlim li'l-Melâiyyîn, 2002), 6: 226.

²² Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfi'iyîn*, thk. Envar el-Bâz, 1. Baskı (Dâru'l-Vefâ, 2004), 333; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 8: 640.

²³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 214; Ebû'l-Fedâi Zeynüddin Ebû'l-Adl Kâsim b. Kutluboğa es-Sûdûnî, *Tâcu't-Tarâcim*, thk. Muhammed Hayru Ramazan Yûsuf (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), 258; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2: 514.

²⁴ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 2: 515.

²⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 83.

0.2.2.3. İbn Habîb en-Nîsâbü'rî (ö. 406/1016)

Hasan b. Muhammed b. Hasan b. Habîb b. Eyyup Ebü'l-Kâsim en-Nîsâbü'rî Yaşadığı dönemin Kur'ân-ı Kerîm ilimlerinde önde gelen imamlardandı. Arap dili ve edebiyatı, nahiv, siyer ilimlerinde derin bilgi sahibi olmuştur. Tahkik ehline ders verir ve avâm halka da vaazda bulunmuştur.

İbn Habîb'in özel talabesi Ebû İshak es-Sa'lebî'ydi. İbn Habîb *Ukalâü'l-Mecânîn* kitabıyla birlikte kıraat, tefsir edebiyat konularında yazdığı eserleri bulunmaktadır.²⁶

0.2.2.4. Sülemî (ö. 412/1021)

Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mûsa Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî es-Sûfî en-Nîsâbü'rî. O tasavvuf erbabının şeyhlerinden olup, onlar hakkında tarih, tabakat, tefsir kitaplarında zikretmiştir. Yaşadığı belde kadri yüksek, ilim taifesinde mertebeli olmuştur.²⁷ Abdü'l-Gâfir el-Fârisî Sülemî'ye ait tasniflerin sadece fihrislerinin yüz ya da ondan da fazla olduğunu zikreder.²⁸ Onun *Hakâikü't-Tefsîr* kitabı mutasavvıfların Kur'ân âyetlerine dair yorumlarını içeren ilk kapsamlı eser olarak sayılmaktadır.²⁹

Sa'lebî Sülemî tefsirinin tamamını musannifine okumuş ve hocası da buna dair ikrarda bulunmuştur.³⁰ Bununla birlikte ondan tasavvuf, hadis ilimlerini almıştır.³¹

0.2.2.5. İbn Fenceveyh (ö. 414/1023)

Hüseyin b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah b. Sâlih b. Şuayb b. Fenceveyh Ebû Abdillâh es-Sakafî el-Fencevî ed-Demeganî en-Nîsâbü'rî İmâm, muhaddis olan

²⁶ Hamevî, *Mü'cemü'l-Üdebâ*, 3: 996; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 237; Dâvûdî, *Tabakatü'l-Müfessirîn*, 1: 144. Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1: 145.

²⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hâtip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâdi ve Zeyûlihi*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 2: 245; Ebû'l Fadıl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. el-Ma'ruf en-Nizamiyye halkası (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât, 1391/1971), 5: 140.

²⁸ Şemsüddîn Ebû Abdillâh ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife li't-Tibaâtî ve'n-Neşri, 1382/1963), 3: 523; İbn Hacer, *Lisân*, 5: 140.

²⁹ Uludağ, "Sülemî" 38: 54.

³⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 84.

³¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 73.

el-Fencuveyh inkarcılara karşı çok sayıda rivayette bulunmuştur. Şîreveyh b. Şehridâr *Tabakatü'l-Ehli Hamazan* kitabında İbn Fenceveyh'in sika ve sadûk zat olduğunu ve çok sayıda tasnifte bulunduğunu rivayet eder.³² Sa'lebî tefsirinde çeşitli konularda İbn Fenceveyh'den birçok kez rivayette bulunmuştur.³³

Ebû İshak es-Sa'lebî yukarıda bahsettiğimiz hocalarından başka birçok âlimlerden ilim tahsil etmiş ve rivayetlerde bulunmuştur. Terâcim ve tabakât kitaplarında Sa'lebî'nin Ebû Tâhir Muhammed b. Fazl b. Huzeyme (ö. 386/996), Ebû Bekir b. Mihran el-Mukrî (ö. 381/991), Ebû Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Mahledî (ö. 389/999), Ebû Muhammed er-Rûmî (ö.393/1003), Ebû Bekir b. el-Hânî, Ebû Bekir b. et-Tirâzî (ö. 422/1031) gibi ilim erbabından rivayette bulunduğu zikredilir.³⁴

0.2.3. Talebeleri

Gençliğinden birtakım büyük hocalardan ilim alan Sa'lebî, zamanla Nîşâbur'un saygılı, mertebeli hocalarından biri olmuştur. Onun bu şöhreti sadece Nîşâbur'la sınırlı kalmadan bütün İslâm coğrafyasına kadar ulaşmıştır. Sa'lebî'nin izinden giden, onun meyveli dalından bir dal hâline gelen talebeleri zikri ihyâ edip, ilmi neşir eyleyip kadri yükselmiştir.³⁵

Sa'lebî'den ilim tahsil edenlerin sayısı muhakkak çoktur, ancak İslâm kaynaklarında zikredilen talebeleri hakkında kısaca bilgilendirmeye yapmaya gayret göstereceğiz.

0.2.3.1. Vâhidî (ö. 468/1076)

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Araplar'ın Benî Kudâa kabilesine mensup olan Vâhidî Nîşâbur'da doğmuştur. Mettûye ve Vâhid atalarına

³² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* 17: 383-384.

³³ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 76, 5: 205, 214, 6: 299.

³⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 2: 507; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 80; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, 9: 422; Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, 4: 58; Safdî, *el-Vâfî*, 7: 201; Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *Tabakât*, 1: 66; Oruç, *Sa'lebî'nin el-Keşfü ve'l-Beyân Adlı Tesirinde Hz. Musa İle İlgili İsrâîlî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, 7; Ayrıca bkz. Cühnî, *el-Keşf ve'l-Beyân Dirâse ve Tahkik ve Tahric ve Ta'lik Süreti'l-Enâ'm*, 24-28.

³⁵ Cühnî, *el-Keşf ve'l-Beyân Dirâse ve Tahkik ve Tahric ve Ta'lik Süreti'l-Enâ'm*, 30.

nisbetle zaman zaman bu iki nisbetle anılmış olsa da, Vâhidî diye şöhret kazanmıştır.³⁶ Tüccâr ailesinden gelen imâm, allâma, üstad olan el-Vâhidî yaşadığı dönemin te'vil âlimlerinin imamı ve tefsir, nahiv ilimlerinde üstaddı.³⁷

Vâhidî Nîşâbur'da hüsn-i hat ilmini Ebû Ömer Saîd b. Hibetullâh el-Bistamî'den öğrenmiş olup, Kurân'ı ondan ezberlemiştir. Daha sonra Ebû Bekir Ahmed b. Hasan el-Hîrî, Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed b. Mahmiş ez-Ziyâdî ve Ahmed b. İbrâhim en-Naccâr'dan hadis;³⁸ Ebû Osman Saîd b. Muhammed el-Hîrî, Ebû'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Büstî ve Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Fârisiden kıraat dersleri aldı. Sarf, nahiv, meânî, lugat, şiir ve edbiyatı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kuhendüzî ed-Darî, Ebû'l-Hasan İmrân b. Mûsâ el-Mağribî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed el-Arûzî gibi hocalardan öğrendi. Tefsir ve kıraat ilmini en etkili hocası olan Sa'lebî'den tahsil etmiştir. Bazı eserlerindeki ifadelerden yola çıkarak Bağdat, Cürcân ve İsfahân gibi şehirlere ilim yoculuğuna çıktığı anlaşılmaktadır.³⁹

El-Vâhidî *et-Tefsirü 'l-Basîl*, *et-Tefsirü 'l-Vasîl* ve *et-Tefsirü 'l-Vecîz* adlı tefsir kitaplarının musannifidir. Ayrıca *Esbâbü'n-Nüzul*, *et-Tehbîru fî'l-Esmâi'l-Hüsnâ*, *Şerhü Dîvânî'l-Mütanebbî* gibi birçok eserde tasnifte bulunmuştur.⁴⁰

0.2.3.2. Ebû Ma'ser et-Taberî (ö. 478/1085)

Abdülkerîm b. Abdü's-Samed b. Muhammed b. Ali b. Muhammed Ebû Ma'ser et-Taberî el-Kattân eş-Şâfiî. Ehli Mekke'nin şeyhi, ârif muhakkiklerin imâmı, kâmil, sika ve sâlih üstadı. Kıraat ilmini Ebu'l-Kâsım ez-Zeydî ve Ebû Abdillâh el-Kârazî'nden almıştır. Ayrıca Ebû Ali el-Hevâzî'den icazatıyla birlikte çok sayıda rivâyette bulunmuştur.⁴¹ Mısır, Bağdat, Harrân ve Gazze gibi şehirlere ilim seferine

³⁶ Abdurrahman Çetin, "Vâhidî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 42: 438.

³⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18: 340; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3: 303.

³⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18: 340; Çetin, "Vâhidî," 42: 438.

³⁹ Çetin, "Vâhidî," 42: 438.

⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3: 303; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 13: 453.

⁴¹ Şemsüddîn Ebû'l-Hayr b. el-Cezerî Muhammed b. Yûsuf, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurâ* (Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 1: 401; İbn Hacer, *Lisân*, 5: 238.

çıkan Ebû Ma'ser, Ebû Abdillâh b. Nazîf, Ebû'n-Nu'man Turâb b. Abdullâh, Ebû't-Tayyib et-Taberî ve başkalarından hadis rivayetinde bulunmuştur.⁴²

Ebû Ma'ser et-Taberî *et-Telhîs, Sûkû'l-Urûs, ed-Dürarü, er-Reşâd fî Şerhi'l-Kıraati's-Şâzze* ve bunun gibi birçok eserlerin musannifidir. Sa'lebî'nin bizzat kendisinden *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı rivâyet etmiştir. H. 478 senesinde Mekke-i Mükerreme'de Hakk'a kavuşmuştur.⁴³

0.2.3.3. İbn Halaf (ö. 487/1093)

Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Abdullâh b. Ömer b. Halaf eş-Şîrâzî en-Nîsâbü'rî Yaşadığı dönemin allâma, şeyh ve edîbiydi. Ebû Abdillâh el-Hâkim, Ebû Tâhir b. Mahmiş, Ebû Bekir b. Fûrek ve Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî gibi önder âlimlerden ders almıştır.⁴⁴

Ahmed b. Hallaf, Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ını bazısını semâ' yoluyla bazılarını da icazet yoluyla aldığını aktararak semâ' yoluyla almadıklarını "Ahberanâ" sıygasıyla aktarmıştır.⁴⁵

0.2.3.4. Ebû Saîd el-Furharâdî

Muhammed b. Saîd b. Muhammed et-Tûsî el-Kâdî Ebû Saîd el-Furhâradî Merhûr şeyh olan el-Furharâdî zaman zaman Nîşâbur'a uğramıştır. ez-Ziyâdî, Abdullâh b. Yûsuf ve bazı tabakalardan rivayette bulunmuştur. Sa'lebî'den *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı nakletmiştir. Vâiz, âlim Ebû Mansûr et-Taberânî et-Tûsî gibi âlimler ondan rivâyette bulunmuştur.⁴⁶

Ebû Saîd el-Furharâdî'nin ne zaman vefat ettiği hakkında biyografi kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak Sa'lebî'nin diğer talebelerinden yöle çıkarak h. V. asrın sonlarında vefat etmiş olabilir diyebiliriz.

⁴² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10: 423; Dâvûdî, *Tabakât*, 1: 339.

⁴³ İbn Kesîr, *Tabakat*, 1: 466; İbn Hacer, *Lisân*, 5: 238; Dâvûdî, *Tabakât*, 1: 339.

⁴⁴ Mübârek b. Ahmed b. Mübârek el-İrbilî, *Târîhu İrbil*, thk. Sâmî b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr Irak: Dârü'r-Reşîd, 1980), 2: 344, 843, 848; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18: 478;

⁴⁵ İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe* (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1409/1989), 1: 14

⁴⁶ Irâkî, *el-Müntehab*, 70; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20: 289.

Zikkerttiğimiz bu âlimler hariç Ebû Saîd Ahmed b. İbrâhim el-Hovarazâmî, Ali b. Ahmed b. Ali el-Vâkidî gibi âlimler de Sa'lebî'den rivâyette bulunmuştur.⁴⁷

Hiç şüphesiz yukarıda bahsettiğimiz âlimler dışında Sa'lebî'den çok sayıda talebeler ilim almıştır. Çünkü o, zamanının parlayan güneşi, fişkıran pınarı, meyveli ağacıydı.

0.2.4. İlmî Şahsiyeti

Nîşâbur'da yetişen Sa'lebî, içinde bulunduğu dönemin tanınan âlimlerindendi. İlmî mevkisi yüksek olup, adı uzak beldelere kadar duyulmuştu. Sa'lebî kıraat, luğat, nahiv, fıkıh, hadis, siyer v.b. ilimlere vâkıfı. Ayrıca onun tefsir ilminde dönemin'in en önde geleni olduğu İslâm kaynaklarında zikredilmektedir.⁴⁸

Sa'lebî hakkında Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den gelen bir rivayette şöyle anlatılmaktadır: “Bir gece rüyamda Allah'ın (c.c.) bana hitap ettiğini, benim de hitaba karşılık verdiğimi gördüm. Tam bu esnada Allah Teâlâ birine seslendi ve sâlih bir adam gelmeye başladı. Bir de baktım ki Ebû İshak es-Sa'lebî geliyor!”⁴⁹

Abdülgâfir b. İsmâ'il el-Fârisî (ö. 529/1134) *Siyâku Târîhi Nîşâbûr* adlı eserinde, Sa'lebî hakkında şöyle övgüde bulunmuştur: “Onun tefsiri, meânî, işârât, hakikat erbabının sözleri, birtakım kıraat ve i'rab vecihleri gibi çeşitli mücevherâtı içinde bulunduran kıymetli bir eserdir. Nakli sahih, zâtı mevsûktur. Ebû Tâhir b. Hüzeyme'den, İmâm Ebû Bekir b. Mihrân el-Mukrî'den ve cemaâten rivayette bulunmuştur. Çok sayıda şeyhten ilim almakla birlikte çok hadis ezberlemiştir.”⁵⁰

İbn Hallikan *Vefeyatü'l-A'yân* kitabında Sa'lebî'yi meşhur müfessir olarak nitelerken, ayrıca tefsir ilminde zamanının en iyisi olduğunu vurgular.⁵¹ Bununla

⁴⁷ Ebû Muhammed Abdillâh b. Ahmed b. Kudâme, *Kitâbü't-Tevvâbîn*, 1. Baskı (Dâru İbn Hazım, 1424/2003), 127, 161; Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Mücâhid Nâsirüddîn ed-Dimaşkî, *Tevdihü'l-Müştebehi fî Zabtî Esmâi'r-Ruvâti ve Ensâbihim ve Alkâbihim ve Künâhim*, thk. Muhammed Na'im, 1. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 5: 73; Ayrıca bkz. Cühnî, *el-Keşf ve'l-Beyân Dirâse ve Tahkik ve Tahrir ve Ta'lik Süreti'l-Enâ'm*, 31-33.

⁴⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 79; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 9: 422; Sübkî, *Tabakât*, 4:58; Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvûdî, *Tabakat*, 1: 66.

⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 79; Sübkî, *Tabakât*, 4: 58; Safdî, *el-Vâfî*, 7: 201; Oruç, *Sa'lebî'nin el-Keşfi ve'l-Beyân Adlı Tesirinde Hz. Musa ile İlgili İsrâîlî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, 10.

⁵⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-Übedâ*, 2: 507; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 80; Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 5, 6.

⁵¹ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 79.

birlikte bazı terâcîm ve tabakât kaynaklarında Sa'lebî'nin Kur'ân ilimlerinde zamanın'ın önderi, Arap dili, kıraat, i'râb, siyer v.b. ilimlere hâkim, imâm, hâfiz, müfessir, vâiz, edîp, mukrî ve güvenilir bir kişi olduğu zikredilmiştir.⁵² Ancak İbn Teymiye gibi bazı âlimler Sa'lebî'nin güvenilir olmadığını, ayrıca rivayetlerinin zayıf olduğu konusunda eleştiride bulunmuştur.⁵³

Nitekim İbn Teymiye mukaddimesinde Sa'lebî hakkında şöyle eleştiride bulunuyor: “Sa'lebî, şahsiyet olarak dindar ve salih bir insan olmakla beraber, sanki geceleyin odun toplayan biridir (hâtübü'l-leyl); tefsirlerde doğru-yanlış ne bulduysa kitabına almıştır. Talebesi Vâhidî ise, Arap dilini Sa'lebî'den daha iyi bilmekle beraber, sağlamlık ve selefe ittiba bakımından daha geri ve onların yönteminden daha uzaktır.”⁵⁴

Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1397/1977), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı kitabında Sa'lebî'nin birçok müfessir gibi gaflete düşerek surelerin faziletleri hakkında uydurulmuş hadisleri naklettiğini ve hadis ilminde derin bilgi sahibi olmadığından dolayı mevzu ve sahihi ayırt edememiş olduğunu zikretmektedir.⁵⁵

Musaid b. Süleymân *Şerhu Mukaddimati fî Usûli't-Tefsîr* adlı eserinde Sa'lebî hakkında şöyle diyor:

“Sa'lebî her ne kadar ilmî hatalara düşmüşse de, onun fazilet sahibi olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Şeyhü'l-İslâm'ın belirttiği gibi Sa'lebî şahsiyet olarak dindar ve salihdir. Nice âlimler vardır ki onların kötülüklerini (ilmî yanlışlıklarını),

⁵² Hamevî, *Mu'cemü'l-Übedâ*, 2. 507; İbn Hallikân, *Vefeyat*, 1: 80; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 17: 435-437; Sübkî, *Tabakât*, 4: 58; Safdî, *el-Vâfî*, 7: 201; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12: 40; Süyûtî, *Tabakât*, 28; Dâvudî, *Tabakât*, 1: 66.

⁵³ Muhammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe), 1: 163, 167.

⁵⁴ Takıyyüddîn Abdülhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Mukaddimetü fî Usûli't-Tefsîr* (Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, 1490/1980), 31; Musaid b. Süleymân et-Tayyâr, *Serhu Mukaddimeti fî Usûli't-Tefsîr*, 2. Baskı (Dârü İbn Cevzî, 1428/2007), 178-179; Kaya, “İbn Teymiyye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi” 25.

⁵⁵ H. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1: 167.

iyilikleri (ilme olan katkıları) kapatır. Ancak eleştiriciler sadece kötülüklerini (ilmî yanlışlıklarını) görürler.”⁵⁶

Ayrıca Abdülgâfir el-Fârisî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan el-Kıftî (ö. 646/1248), Şemseddin ez-Zehebî (ö. 748/1348) ve Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimlerin Sa'lebî'yi sika ve sadık zat olarak zikrettiğini dikkatten kaçırmamak gerekir.⁵⁷

Sa'lebî aktardığı rivayetlerde yeterli titizliği göstermediğinden dolayı İbn Teymiyye ve Hüseyin ez-Zehebî gibi âlimlerin eleştirisine maruz kalmıştır. Sa'lebî'yi sika ve sadık olarak vasıflandıran âlimler mühtemelen onun kendi nefsinden herhangi bir uydurma rivayette bulunmadığından dolayı olabilir.

Sa'lebî hakkında zikredilen kaynaklarda onun hâfiz, mukrî olduğunu dile getiren bilgilere dayanarak kıraat ilminde de söz sahibi olduğunu vurgulayabiliriz.⁵⁸ Nitekim İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurâ* kitabında Ebû İshak es-Sa'lebî'yi müfessir, meşhur imâm olduğunu nitelendirdikten sonra Ali b. Muhammed et-Tirâzî'den kıraat rivayetinde bulunduğunu, ondan da talebesi Vâhidî'nin rivayet ettiğini kaydetmiştir.⁵⁹

0.2.5. Eserleri

0.2.5.1. Arâisü'l-Mecâlis (Kasasü'l-Enbiyâ, Nefâisü'l-Arâis)

Eserin matbu nüshaları *Kasasü'l-enbiyâ el-müsemma Arâisü'l-mecâlis* başlığını taşımaktadır. Yazma nüshalarda ise *Nefâisü'l-arâis* ve *yavâkâtü't-ticân fî kısasi'l-Kur'ân*, *en-Nefâis fî mebdei'd-dünyâ* ve *'l-arâis fî kısasi'l-enbiyâ* gibi başlıklar yer almaktadır.⁶⁰

⁵⁶ Tayyâr, *Serhu Mukaddimeti fî Usûli't-Tefsîr*, 179.

⁵⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-Übedâ*, 2: 507; Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvâti alâ' Enbâhi'n-Nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadıl İbrahim, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1982), 1: 154; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 12: 437; Süyûtî, *Tabakât*, 28.

⁵⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-Übedâ*, 2: 507; İrâkî, *el-Müntehab*, 94; Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, 1: 154; Ömer b. Rızâ Abdulganî Kehâle ed-Dimaşkî, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Mesnâ, ts.), 2: 60.

⁵⁹ Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 1: 100.

⁶⁰ Günay Tümer, “Arâisü'l-Mecâlis,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 265.

Müellif bu eserinde Hz. Âdem'den Ashâbü'l-fil'e kadar geçen bütün peygamberler ve velîlerin hayatları gibi konuları bab, meclis fasıl düzeni içinde zikreder. Ayrıca Kur'ân'da geçen kıssaların her birini, Peygamberler ve başka şahıslarla ilgili nazil olan ayetleri v.s. bahseder.⁶¹

Çeşitli baskıları bulunan bu kitap (Kahire 1297, 1303, 1306, 1308, 1310; Bombay 1306) Mehmed b. Çerkez tarafından Osmanlı Türkçesi'ne (İstanbul 1282), Muhammed Emîr b. Abdullah el-Ya'kûbî tarafından Kazan Türkçesi'ne (Kazan 1903), William M. Brinner tarafından İngilizce'ye (Leiden 2002) çevrilmiştir. Ayrıca Mûsâ b. Hacı Hüseyin el-İznîkî'ye ait eski bir tercümesi daha bulunmaktadır ki bibliyografik kaynakların bahsetmediği bu tercümenin birinci cildinden iki nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur (Şâzelî Tekkesi, nr. 126; Yozgat, nr. 431).⁶²

0.2.5.2. Katlâ el-Kur'ân

Cürcânî, *Târîhu Cürcân* adlı kitabında bu eseri Sa'lebî'ye nisbetle zikretmiştir.⁶³ *Katlâ el-Kur'ân*, Türkçe “Kur'ân'dan Etkilenerek Ölenler” veya “Kur'ân Şehitleri” anlamına gelir. Konusu, arzuların zirvesine ve mertebelerin en yücesine ulaşan bir kısım değerli şühedânın, kıymetli ulemânın hikayesi ve onların Kur'ân'ı okudukları için veya okunan Kur'ân'ı dinledikten sonra aşırı etkilenmeleri ve bu etki sonucunda maruz kaldıkları ölüm hikayeleri hakkındadır.⁶⁴

Sa'lebî, bu eseri yazarken başvurduğu kaynakları açıklamamıştır. Bunun sebebi, kitabın küçük hacimli olmasından ve muhtevâsında az sayıda (sadece 19 adet) kıssanın yer almasından kaynaklanmış olabilir.⁶⁵

Kaynakların belirttiğine göre kitabın el yazma orijinal üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birinci nüsha Hollanda'nın Leiden Üniversitesi kütüphanesinin “219 (1979 CCO)- (5) 520” sayıyla kayıtlı, ikinci nüshası yine aynı

⁶¹ Tümer, “Arâisü'l-Mecâlis,” 3: 266; Cühnî, *el-Keşf ve'l-Beyân Dirâse ve Tahkik ve Tahric ve Ta'lik Süreti'l-Enâ'm*, 36, 37.

⁶² Tümer, “Arâisü'l-Mecâlis,” 3: 266; Mertoğlu, “Sa'lebî,” 36: 29.

⁶³ Ebü'l-Kâsım Hamze b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, thk. Muhammed Abdü'l-Muîd Han Heyeti, 4. Baskı (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1407/1987), 561.

⁶⁴ Nurdoğan Türk, “Ebû İshak es-Sa'lebî ve Eseri ‘Katlâ el-Kur'ân’ (Kur'ân'dan Etkilenerek Ölenler)”, *Taras Chevchenko II. International Congress On Social Sciences* (2019): 533.

⁶⁵ Türk, “Ebû İshak es-Sa'lebî ve Eseri ‘Katlâ el-Kur'ân’ (Kur'ân'dan Etkilenerek Ölenler)”, 533.

üniversitenin kütüphanesindeki “219 (1980 CCO)- (2) 998” sayıyla kayıtlı bulunmakta olup, her iki nüshanın birinci sahifelerine ait varaklar oldukça temiz, okunaklı ve nushî yazı ile yazılmıştır. Eserin üçüncü nüshası ise, Ayasofya kütüphanesinde “65:3 (Varak: 128A – 130A)” sayıyla kayıtlı bulunmaktadır.⁶⁶

Katlâ el-Kur’ân üzerinde Beate Wiesmüller bir yüksek lisans tezi hazırlamış, daha sonra bu çalışmasını eserin İstanbul ve Leiden’deki nüshalarını incelemek suretiyle genişleterek “Die vom Koran Getöteten: At-Ta‘labî’s Qatlâ l-Qur’ân nach der Istanbul und den Leidener Handschriften, Edition und Kommentar” adıyla neşretmiştir (Würzburg 2002). Ayrıca Nasır b. Muhammed b. Osman tarafından tahkik edilerek 2008 yılında Riyad’da basılmıştır.⁶⁷

0.2.5.3. el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsirîl-Kur’ân

Sa’lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ı tefsir literatürünü ve tefsir faaliyetlerini tanıtmak bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu eserin giriş bölümünde istifade ettiği birçok kitabın isimlerini zikretmiştir. Dolayısıyla Sa’lebî’nin tefsir ilmiyle ilgili birtakım kitabı incelediğini söyleyebiliriz. Nitekim Sa’lebî eserin mukaddimesinde kitabının takriben yüze yakın mecmuât ve mesmuâtta istihrac edildiğini, üç yüze yakın şeyhten rivayette bulunduğunu zikreder.⁶⁸ Eserinde, kıraat, vücûh, nüzul sebepleri, kıssalar, illetler ve hüccetler, lügat, i’rab, tefsir, te’vil, meânî, kavâmis ve müşkilât, ahkâm ve fıkıh, hüküm ve işârât, faziletler ve kerâmetler, haberler gibi hususlara temas ederek âyetleri yirmi dört vecihle tefsir etmiştir.⁶⁹

Ömer Nasuhi Bilmen Tabakat kitabında şöyle der: “Fatih Kütüphanesinde (398) numarada *Nihâyatü’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân* adında bir tefsirin beşinci cildi mevcuttur. Bu cilt, Sure-i Enbiyâ’dan Sure-i Nahl’e kadardır. Bu tefsir Sa’lebî’ye izafe

⁶⁶ Hüseyin Çelik, “Ebû İshâk es-Sa’lebî’nin ‘Katlâ’l-Kur’ân’ındaki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019): 96-97; Türk, “Ebû İshak es-Sa’lebî ve Eseri ‘Katlâ el-Kur’ân’ (Kur’ân’dan Etkilenerek Ölenler)”, 532-533.

⁶⁷ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa’lebî, *Katlâ el-Kur’ân*, thk. Nasır b. Muhammed b. Osman 1. Baskı (Riyad: Obeikan, 1429/2008), 7; Mertoğlu, “Sa’lebî,” 36: 29; Cühnî, *el-Keşf ve’l-Beyân Dirâse ve Tahkik ve Tahric ve Ta’lik Sûreti’l-Enâ’m*, 39.

⁶⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1: 8.

⁶⁹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1: 8; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1988), 2: 181; Ayrıca bkz. Oruç, *Sa’lebî’nin el-Keşfü ve’l-Beyân Adlı Tesirinde Hz. Musa İle İlgili İsrâîlî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, 8.

edilmektedir. Sahibinin mütefekkir bir müfessir olduğu anlaşılıyor, mühim noktalar oldukça tenvîr edilmiş, vücûh-i kırâat gösterilmiş, âyetlerin fezâili, esbâb-ı nüzulü yazılmıştır.”⁷⁰ Ayrıca Muhammed Ebû Şühbe de *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât* adlı kitabında bu eserin eksik bir el yazma nüshasının Mısır el-Ezher kütüphanesinde kayıtlı olduğunu ifade etmektedir.⁷¹

el-Keşf ve'l-Beyân, Ebû Muhammed İbn Âşûr tarafından on cilt (Beyrut 2002), Seyyid Kesrevî Hasan tarafından altı cilt (Beyrut 2004) halinde neşredilmiştir. Ayrıca Goldfeld de tefsirin mukaddimesini yayımlamıştır.⁷²

Müellif bu eserin mukaddimesinde sahâbe tefsirlerinin isimlerini zikrederek tabi'ûn ve tebeut- tâbi'în müfessirlerinin de tefsirlerini ve rivâyet tariklerini vermiş olup, rivayette bulunduğu âlimleri ve müracaat ettiği kaynakları da zikreder.⁷³

Sa'lebî, genelde seleften gelen rivayetlerin isnadını mukaddimesinde zikrederek daha sonra tekrar zikretmeyi gerek görmemiştir.⁷⁴

Müellif bu eserinde müfessirleri çeşitli tabakalara ayırmıştır:

1. Bid'a ve heva ehli olanlar; Ebû'l-Kâsım el-Belhî (ö. 314/931), Ebû Ali el-Cubbaî (ö. 303/915), Ebû Müslim el-İsfahanî (ö. 322/934) ve Ebû'l-Hasan er-Rummânî (ö. 318/915) gibi âlimler.
2. Bid'at ehliyle selef-i sâlihîn'in görüşlerini biri birine kasten olmaksızın karıştıran Ebû Hamid el-Mukrî (ö. 311/913) ve Ebu Bekir el-Kaffal (ö. 365/976) gibi âlimler.
3. Dirayet ve tenkid olmaksızın sadece nakiller ve rivayetlerle yetinenler; Ebu Yakup İshak b. İbrahim el-Hanzelî (ö. 233/848), Ebû İshak İbrahim b. el-Enmatî (ö. 303/916) gibi âlimler.

⁷⁰ Bilmen, *Tefsir Tarihi*, 1: 407.

⁷¹ Muhammed b. Muhammed Ebû Şühbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât fî Kitâbi't-Tefsîr*, 4. Baskı (Mektebetü's-Sünne, ts.), 338.

⁷² Mertoğlu, “Sa'lebî,” 36: 29.

⁷³ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 75-85.

⁷⁴ H. Zehebî, *et-Tefsîr*, 1: 165.

4. Naklin temel dayanağı olan isnadı hafız ederek elinde olan makale ve kitapta ne olursa hepsini bir arada zikredenler.
5. Zeki ve başarılı olmakla birlikte eserlerinde tekrarların ve rivayet tariklerinde çok bulunanlar; İbn Cerir et-Taberî (ö. 310/912).
6. Kitaplarını sadece ahkâm, helal ve haramın açıklaması, kapalı ve müşkil lafızlarının açıklanması, bid'a ve şüphe ehline reddiye dışında diğer konulardan tecrit eden müfessirlerdir. Mücâhid (ö. 103/721), ve Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Kelbî (ö. 146/763) ve Süddî (ö. 128/745) gibi Selef âlimleridir.⁷⁵

Musannif, eserinde geniş ölçüde İsrailiyyat kıssalarına yer vermiş olması, hadislerin sahih ve mevzu olanını ayırt etmeksizin eserine alması, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkındaki Şia kaynaklı hadislerden de faydalanması gibi sebeplerle bazı âlimler tarafından tenkid edilmiştir.⁷⁶

Hüseyin ez-Zehebî *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* adlı kitabında Sa'lebî ile ilgili olarak şöyle der:

"Sa'lebî, selevin tefsirlerinden naklettiği rivâyetlerin sıhhatına özen göstermemiştir. Tefsirinde Süddî Sagîr, Kelbî, Ebû Sâlih'ten birçok rivâyette bulunmuştur. Birçok müfessirin, surelerin faziletleri hususunda uydurulmuş olan hadisleri nakletme gafletine es-Sa'lebî'nin de düştüğünü görüyoruz. Çünkü Sa'lebî de her surenin sonunda tefsir ettiği surenin faziletleriyle ilgili hadisleri Übey b. Ka'b'a dayalı olan rivayet yoluyla nakletmiştir."⁷⁷

İnsanoğlu tarafından yazılan hiçbir eser noksansız olmaz. Dolayısıyla bir eserin başka eserlerden üstün kılan özelliklerinin yanında eksiklerinin de olması o eserin kıymetini düşürmez diyebiliriz. *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı da farklı açıdan bakacak olursak, tefsirin selefe ait rivayetlerin günümüze kadar ulaşmasında önemli bir payı olduğu

⁷⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 8; Mesut Kaya, "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histogramik Bir İnceleme" *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 31 (2014), 51-52; Emrullah Ülgen, *Ebû İshak es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Metodu* (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2006), 6-7.

⁷⁶ H. Zehebî *et-Tefsîr*, 1: 166-167.

⁷⁷ H. Zehebî *et-Tefsîr*, 1: 167.

görülür. Çünkü musannif eserinin mukaddimesinde kendinden önceki İbn Abbas (ö. 68/687-688), Mücâhid, İkrime (ö. 105/723), Kelbî, Mukatil b. Süleyman gibi birçok müfessirin rivayetlerini zikretmektedir.⁷⁸ Sa'lebî'nin bu eseri Begavî (ö. 516/1122), Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimlerin tefsir kitaplarına kaynaklık etmiştir.⁷⁹ Ayrıca Begavî'nin *Meâlimü't-Tenzîl'i el-Keşf*'in muhtasarı sayılmaktadır. Abdülkâdir b. Ebü'l-Kâsım el-İrâkî ise kitaba bir hâşiye yazmıştır. Mecdüddîn İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210), Sa'lebî'nin *el-Keşf*'i ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını cemettiği eserine *el-İnsâf fi'l-cem' beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf* adını vermiştir.⁸⁰

el-Keşf ve'l-Beyân genel itibarı ile rivayet tefsiri olarak sayılmaktadır. Ayrıca Sülemî, Ebü'l-Kâsım el-Habîbî gibi hocalarının etkisiyle eserinde bazı konularda tasavvufî yorumları zikrettiğinden dolayı işârî tefsirler arasında sayılmaktadır.⁸¹ Sa'lebî'den etkilenen İbn Atıyye (ö. 541/1147), Kurtubî (ö. 671/1273), Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Mehdî b. Acîbe eş-Şâzelî es-Sûfî (ö. 1224/2003), Muhammed Senâullah Pânîpetî (ö. 1225/1810) gibi âlimler *el-Keşf ve'l-Beyân*'da zikredilen işârî yorumlardan istifade etmişlerdir.⁸²

Bazı araştırmacılar tarafından Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrü'l-Hakâik ve'l-Me'ânî* adlı işârî tefsirinin asıl kaynağının *el-Keşf ve'l-Beyân* olduğu ileri sürülmektedir.⁸³ Velîd b. Sâlih "The Formation of the Classical Tafsîr Tradition" adlı çalışmasında "The Mystical Interpretations and the Polyvalency and the Quranic Text" (Tasavvufî yorumlar, çok değerlilik ve Kur'ân metinleri) başlığı altında Sa'lebî'nin zikrettiği işârî yorumları değerlendirmiştir.⁸⁴

⁷⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 75-85.

⁷⁹ Ülgen, *Ebû İshak es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Metodu*, 8.

⁸⁰ Mertoğlu, "Sa'lebî," 36: 29.

⁸¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 76, 79, 80, 3: 44, 8: 112, 10: 54, 66, 184.

⁸² Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîzi*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1422/2001), 4: 235; Muhammed b. Ahmed Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Birdûnî, İbrahim Atfîş (Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısıriyye, 1964), 4: 133; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Mehdî b. Acîbe eş-Şâzelî, *el-Bahrü'l-Medîd fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, nşr. Hasan Abbas Zekî, Ahmed Abdullah el-Karşî (Kahire: 1419/1999), 1: 35; Muhammed Senâullah Pânîpetî, *et-Tefsîrü'l-Mazharî*, thk. Gulâm Nebî et-Tûnisî (Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412/1992), 2: 139.

⁸³ Mertoğlu, "Sa'lebî," 36: 29; Ayrıca bkz. Hamid Algar, "Bahrü'l-Hakâik ve'l-Me'ânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 515; Süleyman Uludağ, "İşârî Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 427.

⁸⁴ Velîd b. Sâlih, *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition*, (Leiden: Brill, 2004), 151-161.

Ayrıca *Dîvânü's-Sa'lebî*, *Rebîu'l-Müzekkirîn*, *el-Kâmil fî'l-Kur'ân* gibi bazı eserler de Sa'lebî'ye nisbet edilmektedir.⁸⁵ Elbette Sa'lebî'nin yazdığı eserler bunlarla sınırlı değildir. Çünkü, zikrettiğimiz bu eserler dışında henüz âlimler tarafından tesbiti yapılmamış ona ait başka birtakım eserler de olabilir.

⁸⁵ Mertoğlu, “Sa'lebî,” 36: 29.

BİRİNCİ BÖLÜM

İŞÂRÎ TEFSİR VE ÂLİMLERİN GÖRÜŞLERİ

1.1. İŞÂRÎ TEFSİR

Ehl-i tasavvuf, manevî arınmayı ve nefsi terbiyeyi öne çıkarma ve güzel ahlakı elde etmenin yollarını aramış, kendilerine has bir bilgi aracı olarak kabul ettikleri ilham ve manevî tecrübelerle göre Kur'ân'ı yorumlamaya çalışmışlardır.⁸⁶ Onların bu tür çabaları bazı müteşâbih âyetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Âyetlerin zâhirî mânalarından başka öze ait bâtinî mânalarının bulunduğu konusunda Ehl-i sünnet bilginleri ittifak halindedir. İhtilaf sadece bâtinî cihetin keyfiyeti ve mahiyeti konusundadır.⁸⁷

Sûfilere göre Kur'ân'da mevcut olan lafız ve cümlelerin ilk bakışta akla gelen dış anlamlarından başka, sûfinin mârifet seviyesine göre halka halka genişleyen iç (gizli) mânaları da vardır. Bu mânalara ulaşmak için sadece bilgi birikimi yetersizdir. Onun yanında tefekkür kabiliyeti ve ahlâkî olgunluğu da gerekmektedir. Kur'ân'ın dış anlamını Arapça bilenler, iç anlamını ise yakîn ehli olan ârifler bilir.⁸⁸ Bununla birlikte âriflerin âyetten çıkardığı bâtinî mânalar zâhirî mânanın anlamını geçersiz kılmamalıdır.

Muhaddis, fâkih ve mütekellim âlimlerinin âyet ve hadislerle dil kurallarına, diğer rivayetlere, akıl ve duyu verilerine dayanarak ortaya koydukları tefsirlerin yanında zâhidlerle mutasavvıflar da kendilerine has bir bilgi aracı olarak kabul ettikleri ilham ve mânevî tecrübelerine göre Kur'ân'ı yorumlamaya çalışmışlardır. Bu yorumlar, h. I. ve II. (m. VII. ve VIII.) yüzyıllarda belirli sayıda âyetlerle sınırlı iken daha sonra bu sınır genişletildi. Böylece önemli miktarda âyetlerin tasavvufî yorumlarını içeren tefsirler ortaya çıkmaya başlamıştır. O eserlerde insanlarda dünyayı, nefsi kınama ve âhirete yönelme, bunun için ibadet ve kulluk görevlerini

⁸⁶ Talip İçöz, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil'de İşârî Tefsir*, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010), 25.

⁸⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 22. Baskı (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 59.

⁸⁸ Uludağ, "İşârî Tefsir," 23: 424-425.

güçlendirme duygularını uyandırmayı hedeflemiştir. Zühd ve zâhidler hakkında bilgi veren eserler bu tür yorumlarla doludur. Başta Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*'ı olmak üzere birçok kitapta nakledilen ve Muhammed Abdürrahîm tarafından *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî* adlı eserde derlenen Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) ait yorumlar bu çizginin ilk ve en önemli örneklerindendir.⁸⁹

Mutasavvıflar yaptıkları riyazet ve ibadetler sonucunda böyle ilme ulaşarak kalplerine doğan bilgileri remiz ve işâret yoluyla ifade etmiştir. Dolayısıyla kendilerinin yaptığı bu tür Kur'ân âyetlerinin yorumuna tefsir değil işâret adı verilmiştir. Sûfîlerin kendi yaptıkları tefsirleri işâret adı altında değerlendirmeleri onların bu konuda hassas davrandıklarına ve iyi niyetli olduklarına delâlet eder diyebiliriz.⁹⁰

1.1.1. İşârî Tefsirin Tanımı ve Nazarî Tefsirden Farkı

İşâret kelimesinin kökü “şe-ve-ra” sözlükte “bir nesneyi elle veya kaş gözle işaret etmek; birisine nasihat, öğüt, tavsiye etmek” gibi mânalara gelmektedir.⁹¹ Tasavvufta ise “herhangi bir ibare ile anlaşılması mümkün olmayan, yalnızca ilham, keşf gibi yollarla elde edilmiş bilgilerin sayesinde anlaşılabilir kadar gizli olan mânalar” şeklinde tanımlanmıştır. Dolayısıyla sûfîlerin ilham ve keşf yoluyla Kur'ân âyetlerinin bazı kısmını veya tamamını yorumladığı te'viller işârî tefsir adını almıştır. Tasavvufa da gizli anlamları kavramanın yolu olarak görüldüğü için “işâret ilmi” denmiştir.⁹²

Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî (ö. 1367/1948) işârî tefsirin tanımını şu şekilde tarif etmektedir: “İşârî tefsir, tasavvuf ve sülûk erbabının (kalbine doğan ilhamla), âyetteki lafzın dış anlamından başka birtakım gizli mânaları ortaya çıkarması

⁸⁹ Uludağ, “İşârî Tefsir,” 23: 425.

⁹⁰ Ali Akpınar, “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin Besmele Tefsiri,” *Tasavvuf Dergisi* 9 (2002): 56.

⁹¹ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Lugati ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdü'l-Gafûr Atâr, 4. Baskı (Beyrut: Dârü'l-İlim, 1407/1987), 2: 704.

⁹² Uludağ, “İşârî Tefsir,” 23: 424; Ayrıca bkz. Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 87; Ebü'l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Saffân Adnân ed-Dâvûdî, 1. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1992), 469.

ve o mânaların da âyetin zâhiriyle bağdaşacak şekilde Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmesidir.”⁹³

Yunus Emre Gördük ise, işârî tefsirin tanımını şu şekilde yapmaktadır: “Kur'ânı-Kerîm'in esrârını kavramış olan muhakkik ulemânın, âriflerin ve bir kısım sülûk erbabının, İlâhî ilham ve Rabbânî bir fetihle; âyetleri, zâhir mânalarına ters düşmemek ve onlarla kâbil-i telif olmak kaydıyla, birtakım lafzî veya manevî işâretlerden dolayı zâhirî mânalarından farklı bir şekilde tefsir etmeleridir.”⁹⁴

Nazarî tefsir ise, kişinin Kur'ân âyetlerini kendi felsefî görüşlerine göre bazen zorlamalı te'viller, bazen de sübjektif tecrübeler sonucunda belli bir anlayış çerçevesinde yorumlamasıdır. Bu tür tefsirde esas alınan ne lafzın zâhiri ne de bâtınıdır. Ayrıca İslâm dinin tahrif etme amacıyla yapılan bâtınî yorumlar, nazarî tefsirin bir başlığı altında incelenebilir.⁹⁵

İşârî tefsir ve nazarî tefsir arasındaki önemli farklar şu şekildedir:

1. İşârî tefsir sahibi verdiği mânanın dışında başka bir mânanın bulunmadığını iddia etmez. Âyetin zihne ilk gelen zâhiri bir mânası olduğunu kabul eder. Nazarî tefsir sahibi ise bunun tam aksini iddia eder.⁹⁶
2. İşârî tefsirde sûfinin verdiği mâna, Kur'ân'ın asıl amacına zıt düşmez. Şayet zıt olursa da Kur'ân'ın asıl amacı tercih edilir. Nazarî tefsirde ise düşünürün sunduğu mâna ile Kur'ân'ın amacı çelişebilir. Böyle olduğu zaman düşünür âyeti kendi doğrultusunda yorumlar.
3. İşârî tefsir Kur'ân ve İslâm'ın ruhu ile bağdaştığı için Kur'ân'ın birtakım gizli mücevharatının anlaşılmasında istifade edilir. Nazarî tefsir ise genel olarak Kur'ân ve İslâm'ın ruhu ile bağdaşmadığından dolayı bazı tefsirleri hariç kabul edilmez.⁹⁷

⁹³ Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, (Matbuatü İsa el-Bâbî el-Halebî), 2: 78.

⁹⁴ Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, 1. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 38-39.

⁹⁵ Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 13. Baskı (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 163; Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*, 202.

⁹⁶ H. Zehebî, *et-Tefsîr*, 2: 261; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 163.

⁹⁷ Akpınar, “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin Besmele Tefsiri,” 58.

1.1.2. İşârî Tefsirin Şartları

Âyetleri işârî yönden yorumlamaya çalışan sûfî müfessirler içine doğan ilham ve işaretlerle âyetlerin bâtinî anlamını çıkarmaya çalışırlar. Yani ilk anda akla gelmeyen, ancak tefekkür vasıtasıyla âyetin işaretinden kalbe doğacak olan mânalar ile yorumlar. Ancak bu yorumların hepsinde âyetlerin bâtinî anlamlarının zâhiriyle bir bağdaşlığı olmayabilir. Dolayısıyla İslâm âlimleri bu tür inceklilere dikkat ederek işârî tefsirin kabul edilmesi için birtakım şartları ortaya çıkarmışlardır.

İşârî tefsir için en önemli olan şartlar şu şekildedir:

1. Bâtın (iç, gizli) mânânın, âyetin zâhir (herkesçe anlaşılabilen) mânasına ters olmaması lazım. Yani işârî tefsirde asıl olan âyetin ifâde ettiği zâhirî anlamdır.

Nitekim bu şartın önemi hakkında Kuşeyrî şöyle demektedir: “Kalbe gelip de zâhirin (doğruluğuna) şahitlik etmeyen her bilgi bâtıldır.”⁹⁸ Ayrıca Necmeddîn-i Dâye de Bakara suresinde geçen “*Bunu yapamaz iseniz, asla yapamayacaksınız. Yakıtı insanlar ve taş olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır*”⁹⁹ mealindeki âyeti işârî yönden tefsir ettikten sonra şöyle devam etmektedir:

“Cahil bir kimse bu gibi yorumların âyetin zâhirî mânâsını ve ulemânın aktardığı dış anlamını geçersiz kıldığını zannetmesin! Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) de ‘Kur’ân’ın bir zâhiri bir de bâtını vardır’ demiştir. Kur’ân’ın zâhiri ulemânın tefsîrlerine; bâtını ise Kitap ve sünnet’e uygun olan ve doğruluğuna şahitlik edilmesi şartıyla tahkik ehlinin tahkikine delalet eder. Çünkü Kur’ân ve sünnetin doğruluğuna şahitlik etmediği her hakikat, ilhad ve zındıklıktır.”¹⁰⁰

2. Asıl kast edilen mânânın yegâne bâtinî mâna olduğu ileri sürülmemelidir. Yani âyetteki muradın zâhirî mânası değil de bâtinî mânâsıdır gibi idialarda bulunmamasıdır.

⁹⁸ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalîm Mahmûd, Mahmûd b. Şerîf (Kahire: Dâru'l-Maârif), 1: 197

⁹⁹ Bakara 2/24.

¹⁰⁰ Ebû Bekr Necmüddîn-i Dâye, *et-Te'vilâtu'n-Necmiyye*, thk. Ahmed Ferîd Mezîdî, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1: 133.

Özellikle bu konuda bâtinîler aşırı gitmiştir. Onlara göre nasların gerçek anlamı kelimelerin içinde saklı olup sadece kendi imamlarınca bilinebilir. Ayrıca bu mânaları imamdan tâlim yoluyla öğrenenler âyetlerin zâhirini terketmelidirler. Çünkü zâhirî mânalara uymak, ancak bâtinî bilgileri elde edemeyenler için söz konusudur.¹⁰¹

3. Öngörülen bâtinî mânayı kabul etme konusunda şer'î veya aklî engelin bulunmamasıdır.

Malesef bazı müfessirler bu tür hatalara düşmüştür. Mesala İbrahim el-Kummî “Öyleyse bir işi bitirince diğerine giriş!”¹⁰² âyetini, “Veda haccını bitirince Ali b. Ebû Tâlib’i halife tayin et”¹⁰³ şeklinde tefsir etmiştir. Onun bu yorumu İslâm akaidi ve akla uygun olmadığı gibi Kur’ân ve sünnet açısından da şer’î bir delili bulunmamaktadır. Böyle bir yorum doğru kabul edildiği takdirde, Hz. Peygamber’in Allah’ın emrini bilerek yerine getirmediği şeklinde netice çıkar. Bu tür subjektif yorumların, Allah tarafından ilhâmen kalbe doğan manalar olması mümkün değildir.¹⁰⁴

4. Başka bir nas’ta veya açık bir delilde bâtinî anlamın doğru olduğunu gösterecek olan herhangi bir delilin bulunmasıdır.¹⁰⁵

Şer’î kaynaklarda işârî mânâyı destekleyen bir delil yok ise ve ona muhâlif durumlar bulunacaksa; yapılan şey, Kur’ân hakkında ileri sürülen “iddia”lardan başka bir şey olamaz. Bunun gibi delilden yoksun yorumların kabul edilmesi için hiçbir gerekçe yoktur.¹⁰⁶

Saydığımız bu şartlar çerçevesinde işârî yorum için makbul ya da merdud olma konusunda bir sınır çizilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı işârî sûfî tefsir, sûfinin ilâhî ilhamına dayandığı önkabülüyle makbul addedilirken, nazarî sûfî tefsir, yorum sahibi

¹⁰¹ Avni İlhan, “Bâtiniyye,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 192-193.

¹⁰² İnşirah 94/7.

¹⁰³ Ebû’l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsîru’l-Kummî*, thk. Seyyid Muhammed Bâkır el-Muvahhid el-İsfahânî, 1. Baskı(Kum: Müessesetü’l-İmâm Mehdî, 1435/2014), 3: 1165.

¹⁰⁴ Yunus Emre Gördük, “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtinî Yorumdan Farkı,” *Marife Dergisi* 3/2 (Yaz 2011): 16-17.

¹⁰⁵ Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, 2: 81; H. Zehebî, *et-Tefsir*, 2: 280.

¹⁰⁶ Muhammet Vehbi Dereli, “İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine,” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 34 (2011): 132.

sûfî ya da filozofun keyfî görüşlerine ve önyargılarına dayandığı gerekçesiyle merdud kabul edilmiştir.¹⁰⁷

1.1.3. İşârî Tefsirin Temel Kaynakları

İşârî tefsir anlayışını, Kur'ân'ın zâhir ve sarîh mânâsından başka bir mânâ taşımadığını iddia eden “Zâhirîler” dışındaki bütün İslâm âlimleri kabul etmişlerdir.¹⁰⁸ Ulemâdan tasavvuf ve sülûk erbabı, Kur'ân-ı Kerîmde âyetlerin işârî manalarının mevcut olduğunu kanıtlamak için Kur'ân'dan, hadislerden ve sahâbe kavlinden birtakım deliller getirmiştir.

1.1.3.1. Kur'ân-ı Kerîm

Sûfilere göre Kur'ân'da ince ve derin düşünmeyi emreden âyetlerin tamamı, işârî tefsirin delilleridir.¹⁰⁹ Nitekim bu konuda Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok sayıda âyetler mevcuttur. Şu şekilde o âyetlerden bazı örnekler verebiliriz:

“O kavme ne oluyor da hemen hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar.”¹¹⁰ “Hâlâ Kur'ân'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.”¹¹¹ “Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?”.¹¹² “Böyledir, çünkü onlar anlamayan bir topluluktur.”¹¹³

Âyetlerde geçen tedebbür, derin derin anlamak gibi lafızlar, âyetlerin dış (zâhirî) mânâlarından başka birtakım iç (bâtınî) anlamlarının da mevcutluğuna işaret etmektedir. Allah'ın, inkarcıların Kur'ân'ı derin derin düşünerek okumadıkları için âyetteki kast edilen mânaları anlamadıklarını bildirmesi¹¹⁴ de buna bir örnektir.

Sûfilerden bazı müfessirler Muhammed suresinin 24. âyetini şöyle yorumlamaktadır: “Allah kâfirlerin hiçbir sözü (Kur'ân'ı) anlamadıklarını belirterek,

¹⁰⁷ Mustafa Öztürk, “Tefsirde Zâhir-Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufî Aşırı Yorum,” *İslâmiyât Dergisi* 3 (1999): 115.

¹⁰⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2: 11.

¹⁰⁹ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 164.

¹¹⁰ Nisâ 4/78.

¹¹¹ Nisâ 4/82.

¹¹² Muhammed 47/24.

¹¹³ Haşr 59/13.

¹¹⁴ Nisâ 4/82.

onları Kur'ân'ın âyetlerindeki derin mânalarını düşünmeleri için, âyetler üzerinde tedebbür etmeye teşvik ediyor. Allah'ın, kâfirlerin Kur'ân'ı anlamadıklarını belirtmesindeki amaç, onların âyetlerdeki sarîh mânaları değil de, bâtinî mânaları kavrayamamasıdır. Çünkü o müşrik Araplar Kur'ân'ın zâhirî mânalarını çok iyi anlıyorlardı.”¹¹⁵

Sûfilere göre tedebbürü, derin düşünmeyi emreden âyetlerin maksudu, bâtinî anlamdır. Bu nedenle bâtin kelimesinin geçtiği şu âyet de onlara göre işârî tefsirin meşruiyetine bir delildir.¹¹⁶

*“Görmediniz mi ki Allah Teâlâ sizin için göklerde ve yerde olanı musahhar kılmıştır. Ve üzerinize zâhiren ve bâtinen nîmetlerini pek geniş sürette itmam buyurmuştur...”*¹¹⁷

Allah Kur'ân'da kendini *“O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir”*¹¹⁸ diyerek tarif etmektedir. Allah'ın Zâhir ve Bâtın isimlerinin yanında O'nun kelâmının da zâhir ve bâtin yönlerinin var olduğu düşünülmektedir.¹¹⁹

Kur'ân kıssalarında kendilerine Allah katından ilim verilmiş olan, sıradan insanların bilmediklerini bilen ledünnî ilim sahibi Hz. Ya'kub (a.s.),¹²⁰ Hz. Musa'nın (a.s.) yorucu yolculuklara katlanarak kendisinden ilim tahsil etmek için onunla sefere çıkan zat (rivayetlere göre Hz. Hızır,¹²¹ Hz. Süleyman'a (a.s.) göz açıp kapatıncaya kadarki bir anda Belkıs'ın tahtını getirmeye kadir zat (rivayetlere göre veziri Asaf b. Berhiya)¹²² ve benzeri kişilerin, Allah'ın istediği kullarına kendi katından ilim vererek birtakım gizli mânalara muttâlî kıldığını delil getirildiğini görmekteyiz.¹²³

¹¹⁵ H. Zehebî, *et-Tefsîr*, 2: 262; Halid Abdürrahmân el-Akk, *Usûlu't-Tefsir ve Kavâiduhü*, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986), 207.

¹¹⁶ Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 164.

¹¹⁷ Lokmân 31/ 20.

¹¹⁸ Hadîd 57/3.

¹¹⁹ Gördük, “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtînî Yorumdan Farkı,” 22.

¹²⁰ Yûsuf 12/96.

¹²¹ Kehf 18/65.

¹²² Neml 27/70.

¹²³ Akpınar, “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin Besmele Tefsiri,” 62.

1.1.3.2. Hadîs-i Şerîf

İşârî tefsirin meşruiyeti için Kur'ân'dan sonra gelen en önemli kaynak şüphesiz Peygamberimiz'den (s.a.v.) gelen hadislerdir. Efendimiz'den (s.a.v) bu konu hakkında çeşitli tariklerle birtakım rivayetler aktarılmıştır. O rivayetlerden bazılarını zikretmeye çalışacağız.

Efendimiz Muhammed (s.a.v.) Kur'ân'ı derin mânalarıyla okumamızı emrederek şöyle buyurmaktadır: “Kur'ân'ı okuyunuz ve onun gizli mânalarını araştırınız.”¹²⁴ Hadiste geçen gizli mânaların araştırılması, Kur'ân'ın sârih mânalarının derininde âriflerin işârî yorumlarıyla anlaşılacağı bâtın mânalarının da mevcutluğuna işâret etmektedir.

Ulemâ arasında tartışmalı olsa da Kur'ân'ın her bir harfinin bir haddi ve matla'ı olduğuna dair Hz. Peygamber'in (s.a.v.) işarette bulunduğu nakledilmektedir. Nitekim İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652): “Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir, onların her birinin zâhiri ve bâtını vardır”¹²⁵ hadîsi rivayet edilir. Ebû İshak *es-Sa'lebî el-Keşf ve'l-Beyân*'ında, “Her harfin (veya ayetin) haddi, her haddin de matla'ı vardır”¹²⁶ ifadesini de nakleder. Bu ve bunun gibi hadislerden, Kur'ân'ın sarih mânâsının ötesinde herkesçe anlaşılmayan gizli anlamlarının da olduğunu anlamaktayız.

Peygamberimiz (s.a.v.) başka bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Siz benim bildiğimi bilseydiniz, az güler, çok ağlardınız.”¹²⁷ Bu hadisin mânası hakkında sûfiler şöyle demişler: “Rasûlullâh'ın (s.a.v.) bu bildiği, Allah Teâlâ'nın kendisine indirdiği ve teblîğ etmeyi emrettiği ilimlerden olsaydı, bunu mutlaka onlara ulaştırırdı. Bildikleri bir konuda da: ‘Bildiğimi bilseydiniz’ buyurmazdı. Onların buna güç

¹²⁴ Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî, *Müsnedü Ebû Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selim Esed, 1. Baskı (Dimaşk: Darü'l Me'metün li't-Turâs, 1984), 11: 463; Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Mekkî, *Kalplerin Azığı*, trc. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003), 1: 231.

¹²⁵ Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebû Ya'lâ*, 9: 278; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb Arnavut, 1. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 8: 87; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Ebû Hâtim ed-Dâramî, *el-İhsân fî Takribi Sahîh-i ibn Hibbân*, thk. Şuayb Arnavut, 1. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1: 276.

¹²⁶ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 8: 109; Sa'lebî, *el-Keşf*, 2: 257; Ebû Muhammed Muhyissünne Mes'ûd el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb Arnavut, 2. Baskı (Dimaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 1: 263.

¹²⁷ Buhârî, “Kusuf” 2, “Nikah” 107; Müslim, “Kusuf” 1.

yetirebileceklerini bilseydi, diğer ilimler gibi onu da onlara öğretirdi. Halk arasında bilinen ilimlerden olsaydı, Rasûlullâh (s.a.v): ‘Bildiğimi bilseydiniz’ buyurduktan sonra ‘Bildik’ derlerdi...”¹²⁸ Âlimlerin bu değerlendirmesine göre Peygamber’in (s.a.v.) bildiği, ancak öğretmekle yükümlü bulunmadığı başka bilgiler de mevcuttur. Fakat bunlar kesbî değil, vehbîdir.¹²⁹

Saîd b. Müseyyeb’in (ö. 94/710) Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) naklettiği hadiste Peygamberimiz (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: “İlimler arasında inci gibi saklı olanları vardır ki, onu ancak Allah’a yakın ârifler bilir. Onlar o ilimden söz ettikleri zaman, Allah’a karşı gururlu kimseler hariç başkaları inkârda bulunmaz.”¹³⁰ Hadiste geçen Allah’a yakın, takva sahibi, ârif kulların bileceğinden söz edilen ilim, sarîh lafızların ötesinde saklı olan, gizli mânaları açığa çıkaran işârî ilim olmalıdır.

Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (ö. 1999) *Zaîfü’t-Tergîb ve’t-Terhîb* adlı eserinde Ebû Hüreyre’den gelen bu rivayetin, Sülemî’nin *Kitâbü’l-Erbâîn fî’t-Tasavvuf* ve ed-Deylemî’nin (ö. 558/1163) *Müsned*’inde geçen versiyonlarını yayıf hadislerin arasında zikretmiştir.¹³¹

1.1.3.3. Sahâbe Kavli

Sahâbiler arasında bazıları Kur’ân âyetlerini işârî yönden de yorumlamışlardır. Örneğin Hz. Ömer (ö. 23/644) Maide suresinin “Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim...” âyeti indiğinde bu âyetten Peygamberimiz’in (s.a.v.) (vefatının yaklaştığını anlayarak) ağlamış, bunun üzerine Efendimiz (s.a.v.): “Seni ağlatan nedir?” diye sormuş, o da: “Beni ağlatan şey biz dînimizin bolluğu içindeydik ve dînimiz kemâle erdi. Bir şey

¹²⁸ Ebû Nasr Abdullah b. Ali es-Serrâc, *İslâm Tasavvufu*, trc. Kâmil Yılmaz, (İstanbul: Altınoluk, 1996), 117.

¹²⁹ İçöz, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil’de İşârî Tefsir*, 29.

¹³⁰ Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 87; Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî el-Münzirî, *et-Tergîb ve’t-Terhîb*, thk. İbrahim Şemseddîn, 1. Baskı (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmîyye, 1417/1997), 1: 58; Ali b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-Ummâl*, thk. Bekrî Hayyanî, Saffet Sakka, 5. Baskı (Müessesetü’r-Risâle, 1401/1981), 10:181.

¹³¹ Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, *Zaîfü’t-Tergîb ve’t-Terhîb*, 1. Baskı (Riyad: Mektebetü’l-Meârif, 1421/2000), 1: 52.

kemâle ulaştıktan sonra ancak eksiklik başlar” diye cevapta bulunmuştur.¹³² Hz. Ömer’in, “kemâle erme” işâretinden, eksikliği kast etmesi Hz. Peygamber’in vefatı olarak yorumlanmıştır.¹³³

İbn Abbas’tan gelen rivayetlerin birinde şöyle anlatılmaktadır: “Ömer beni Bedir savaşına katılmış olan yaşlı sahâbilerin sohbetine götürürdü. İçlerinden bazıları: ‘Bizim de en az bunun yaşında oğlumuz var, niçin bunu aramıza alırsın!’ diye itirazda bulunurdu. Ömer de: ‘Onun kimlerden olduğunu biliyorsunuz’ derdi. Yine bir gün Ömer beni onların meclisine çağırdı. Ben de onlara benim (derin vukufiyetli olduğumu) göstermek için çağırdığını anlamıştım. Ömer onlara: ‘Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman.’¹³⁴ ayeti hakkında ne dersiniz? diye sordu. Bazıları, ‘Allah bize yardım edip, fetih verdiği zaman ona hamd etmekle istiğfarda bulunmamızı emrediyor’ dediler. Bazıları da bir şey demediler. Ömer bana yönelerek: ‘Sen de mi böyle diyorsun ey İbn Abbas?’ dedi. Ben: ‘Hayır’ dedim, Ömer: ‘Öyleyse, sen ne diyorsun?’ diyince ben de şöyle yorumda bulundum: ‘Bu Resûlullâh’ın ecelidir, Allah bu sure ile ona haber vermektedir. Cenab-ı Hak bu surede (Resûlüne şöyle demektedir): ‘Allah’ın yardımı ve fethi geldiği zaman’¹³⁵ bu senin ecelinin yakınlığına alâmettir. ‘Öyle ise, Rabbine hamd ederek tesbihte bulun ve ondan bağışlanma dile. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir.’¹³⁶ Bu yorumun üzerine Hz. Ömer: ‘Ben de senin söylediğin gibi anlıyorum’ dedi.”¹³⁷

Meşhur sahâbilerden olan İbn Mes’ud: “Kim önceki ve sonrakilerin ilimini isterse Kur’ân’a sarılsın! (yani ayrıntılarını araştırсын)”¹³⁸ demektedir. Ebü’d-Derdâ ise bu konu hakkında şöyle demiş: “Bir kimse Kur’ân’ı çeşitli yönleriyle bilmedikçe, ondaki incelikleri anlayamaz.”¹³⁹

¹³² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-Beyan fî Te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Baskı (Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 9: 519; Sa’lebî, *el-Keşf*, 4: 16; H. Zehebî, *et-Tefsir*, 2: 263.

¹³³ Gördük, “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı,” 27.

¹³⁴ Nasr 110/1.

¹³⁵ Nasr 110/1.

¹³⁶ Nasr 110/3.

¹³⁷ Buhârî, “Tefsir” 110; Ayrıca bkz. Nihat Demirkol, “Nasr Suresinin Tahlili,” *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2017): 159,160.

¹³⁸ Mekkî, *Kalplerin Azığı*, 1: 231; Zehebî, *et-Tefsir*, 2: 263; Ayrıca bkz. Gördük, “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı,” 28.

¹³⁹ Zehebî, *et-Tefsir*, 2: 263.

Bu sahâbilerin rivâyetlerinden Kur’ân âyetlerinin sadece zâhir mânalarıyla sınırlı olmadığını, bilâkis âyetlerin birtakım gizli mânaları da içinde bulundurduğunu ve o mânalara sadece işâret yoluyla ulaşabileceğimizi anlamaktayız.

Sonuç olarak işârî tefsirin meşruiyetini destekleyen başta Kur’ân olmak üzere birtakım şer’î kaynakların mevcut olduğunu görmekteyiz. Ancak işârî tefsir, Kur’ân’ın asıl indiriliş gayesine ters gelmeyecek şekilde, yukarıda bahsettiğimiz şartların çerçevesinde yapılmalıdır.

1.2. ÂLİMLERİN İŞÂRÎ TEFSİR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Âlimlerin çoğu işârî tefsirin kabul şartlarına uygun olan tefsirleri hoşgörüyü karşılayarak bu tür tefsirlerin itibara alınması gerektiğini belirtmişlerdir. Örneğin Gazzâlî, İbn Atâullah ve Teftâzânî gibi âlimler, sûfîlerin Kur’ân âyetlerinden işârî mânaları çıkarma konusuna hüsnü zanla bakarak, bâtinî yorumların Kur’ân, sünnet ve nassların zâhirine uygun olması durumunda kabul edileceğini beyan etmişlerdir.¹⁴⁰ Biz de bazı âlimlerin işârî tefsir hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalışacağız.

1.2.1. Ebü'l-Hasan el-Vâhidî'nin Görüşü

İbn Salâh (ö. 643/1245), *Fetâvâ* adlı eserinde Vâhidî'nin şöyle dediğini nakleder: “Ebû Abdurrahmân es-Sülemî *Hakâiku't-Tefsir* adında bir eser yazmıştır. Eğer o yazdığı eseri Kur’ân’ın tefsiri olduğuna inanıyorsa, küfre girmiştir.”¹⁴¹ Vâhidî bu tür işârî yorumları kabul etme konusunda hassas davrandığı için böyle bir eleştiride bulunduğunu görmekteyiz. Onun bu görüşünün bütün işârî tefsirler için geçerli olduğunu söylemek doğru bir tesbit sayılmaz. Çünkü kendisinin de istifade ettiği hocası Sa’lebî’nin tefsirinde işârî yorumlara yer verdiğini görmekteyiz.

İbn Salâh, Vâhidî'nin görüşü bağlamında işârî tefsir hakkında şöyle demektedir: “Onlardan güvenilir olan biri (işârî) yorumda bulunduğu zaman onu tefsir olarak zikretmiyor. Kur’ân’da zikredilen herhangi bir kelimeyi de açıklamayı

¹⁴⁰ Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmu'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadıl İbrahim (el-Heyetü'l-Mısıryye, 1394/1974), 4: 224, 227; Zehebî, *et-Tefsîr*, 2: 271-273; Ayrıca bkz. Akpınar, “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin Besmele Tefsiri,” 66; İçöz, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil'de İşârî Tefsir*, 35.

¹⁴¹ Ebû Amr Takıyyüddîn İbnu's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Fetâvâ İbnu's-Salâh*, thk. Abdullâh Abdülkâdir, 1. Baskı (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 197; Süyûtî, *el-İtkân*, 4: 223.

ummuyorlar. Eğer onlar bunun aksini kabul edecek olursa, bâtinîlerin yolundan gitmiş olurlar. Onlar sadece Kur'ân'da bahsedilenlerin bir benzerini zikretmektedirler...”¹⁴²

1.2.2. Gazzâlî'nin Görüşü (ö. 505/1111)

İşârî tefsirin Sünnî sınırlar içinde icmâ derecesinde bir kabule mazhar olmasında İmâm Gazzâlî'nin büyük payı bulunmaktadır.¹⁴³ O, Kur'ân'ın zâhirî mânası dışında yorumda bulunacak olanların, âyetlerin sarîh mânalarını iyice kavramadan (bâtinî) yorum yapanların “içeri girmeden evin ortasına girdiğini” iddia edene benzeterek zâhirî tefsirin bir dili anlamadaki lügat gibi olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁴ Bununla biz Gazzâlî'nin âyetlerin tefsirini yapmak için bir müfessirde bulunması gereken şartları kast ettiğini anlamaktayız. Yani işârî tefsir yapacak olan sûfî'nin Arap diline vâkıf olmasıyla birlikte birtakım müfessir için gerekli olan bilgileri kendinde bulundurması gerekmektedir.

Gazzâlî *İhyâ*'sında Kur'ân âyetlerini tefsir etmek konusunda, sadece zâhirî tefsirin yeterli olmadığını ve sârih mânaya karşı gelmeyecek şekilde mükâşefe ilimlerinin de gerekli olduğunu şöylece zikretmektedir: “Bütün ilimler Allah'ın ef'al ve sıfatına dahildir. Kur'ân-ı Kerîm'de onun zât, sıfât ve fiillerinin şerhi vardır. Nihayeti olmayan bu ilimlerin hepsine Kur'ân-ı Kerîm'de işâret vardır. Bunları tafsilâtıyla (âyetlerin bâtinî mânalarının) derinliğini inceleyebilmek, Kur'ân'ı anlamaya bağlıdır, yalnız zâhirî tefsir kâfi değildir. Hattâ insanların ihtilafa düştüğü nazariyat ve ma'kulata da Kur'ân'da rumuz ve delâletler vardır. Bunları bulmak ancak Kur'ân'ın (derin mânalarını) anlayabilenlere mahsustur.”¹⁴⁵

1.2.3. İbn Atâullah el-İskenderî'nin Görüşü (ö. 709/1309)

Süyûtî *el-İtkân*'ında İbn Atâullah'ın işârî tefsir hakkındaki görüşlerini şöyle aktarmaktadır: “Bil ki, bu (sûfî) tâifesinin tefsirleri Allah'ın kelâmına, Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine, Arap dilinin zâhirî mânasına karşı bir sapma değildir. Âyetin sarîh mânası da onda anlaşılmaktadır... Cedel ve muâraza sahipleri bu tefsirler Allah ve

¹⁴² İbn Salâh, *Fetâvâ*, 197; Süyûtî, *el-İtkân*, 4: 223-224; Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, 177-178.

¹⁴³ Öztürk, “Tefsirde Zâhir-Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufî Aşırı Yorum,” 116.

¹⁴⁴ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 2002), 1: 827.

¹⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1: 822.

Rasülü'nun kelâmından sapmadır diyerek seni bu tür yorumları almaktan sakın alıkoymasın! Çünkü bu tefsirler sapma değildir. Eğer onlar, 'âyetin bundan başka manası yoktur' deselerdi sapma olurdu. Fakat onlar böyle demiyorlar. Bilâkis, onlar âyetlerin zâhirî mânalarını kabul ederek Allah'ın kendilerine bildirdikleri şekilde anlamaktadır.”¹⁴⁶

Görüldüğü üzere İbn Atâullah'ın bu görüşü işârî tefsiri mu'teber saymayanlara karşı tefsirin mâhiyeti ve kabul şartlarını anlatma açısından önemlidir.

1.2.4. İbn Teymiyye'nin Görüşü (ö. 728/1328)

İbn Teymiyye lafızların konulduğu ve insanlar tarafından kullanıldığı mânaları sahih sayarak bu lafızlarla bağlantısı mümkün olmayan mânaların bâtıl olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla âyetlerin ancak sahih veya sârih lafızlarla bağlantısı olan mânalarla veya nass ve kıyasla tefsir edilebileceğini açıklayarak, bâtıl mânalar ile Kur'ân'ı tefsir etmenin câiz olmadığını zikretmektedir.

Anlaşıldığı üzere İbn Teymiyye yukarıda bahsettiğimiz işârî tefsirin şartları dâhilinde âyetlerin işârî yorumlarını benimsemektedir. Nitekim, kendisi bu konu hakkında şöyle diyor: “İşâret ehli, lafzın delâletiyle değil de, kıyas ya da derin düşünce yoluyla âyetlerin (bâtinî) mânalarını çıkarmaktadırlar. Onların bu yaptıkları fıkıh ehlinin itibar dedikleri kıyas yöntemine benzemektedir. Eğer onların kıyası sahih, düşüncesi müstakîm ise, (işârî yorumları) doğrudur.”¹⁴⁷

1.2.5. Şâtıbî'nin Görüşü (ö. 790/1388)

Şâtıbî, Kur'ân'ın bâtinî mânaları (âriflerin) kalbine doğar; zâhirî ise bâsiret sahipleri içindir diyerek şu iki hususa dikkat çekmektedir:

¹⁴⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 4: 227; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 2: 79; Zehebî, *et-Tefsîr*, 2: 274; Abdülhalîm Mahmud, *Menâhicü'l Müfessirîn* (Kahire: Dârü'l Kitâp el-Mısriyye, 1421/2000) 34; Muhammed b. Abdünnasr el-Ka'bî, *et-Tefsîr ve'l Müfessirûn fî Garbi Afrikıyye*, 1. Baskı (Darü İbni'l Cevzî, 1426/2005), 2: 861.

¹⁴⁷ Takıyyüddîn Abdülhalîm b. Teymiyye el-Harrânî, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed (Medine: Mecmaü'l-Melik Fehd li-Tıbaâtî'l-Mushafî ş-Şerif, 1416/1995), 2: 27-28.

- 1- Aslı Kur'ân'dan fışkıran ve diğer mevcudatların da buna tâbi olduğu işârî yorumlar mu'teberdir. Çünkü Kur'ân'ı anlama konusunda kalplerine doğan mânaları âyetin zâhirine uygun şekilde yorumlamaktadırlar.
- 2- Aslı mevcudatın cüzî ya da küllîsinden fışkıran ve Kur'ânî düşüncenin ona tâbi olduğu işârî yorumlar mu'teber değildir. Çünkü bu tür yorumlarda birinci hususun aksine Kur'ân'dan kopuş vardır. Yani yapılan yorumun Kur'ânla herhangi bir uyumluluğu veya Kur'ân'dan bir dayanağı yoktur.¹⁴⁸

1.2.6. Teftâzânî'nin Görüşü (ö. 792/1390)

İşârî tefsirin değerlendirilmesi ve onun bâtınîlerin tefsirinden ayırt etmek hususunda Teftâzânî'nin görüşü de önemlidir. O Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142): “Nasslar zâhirlerine haml edilir. Bunlardan başka mânaları çıkaran bâtınîlerin iddiası ise ilhaddır” ibâresini şöyle açıklamaktadır:

“Bâtınîler âyetlerin zâhiri üzerine değil sadece bâtını üzerine olduğunu ve bu mânaları da ancak kendi muallimlerinin bileceğini iddia etmektedirler. Onlar bu iddialarıyla bütün şariat kanunlarını yok saymayı kast etmektedirler. Ancak bazı hakikat ehli, nasların zâhiri üzere olduğunu ve bununla birlikte âyetlerde sülûk erbabına açılabilen, zâhirle bâğdaşması mümkün olan birtakım gizli işâretlerin varlığını belirterek, bunların kâmil iman ve irfanın özü olduğu görüşüne gitmişlerdir.”¹⁴⁹

1.2.7. Elmalılı Hamdi Yazır'ın Görüşü (ö. 1361/1942)

Elmalılı, Kur'ân'ın apaçık Arap lisanında indiğini, metinde aslolan herhangi bir karine bulunmadıkça görünen mânada yorumlandığını ve mânası açık olan âyetlerin yanında hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih âyetlerin varlığını, ifade ve cümlelerin yan mânaları denilen nice mânaların âyetlerde bulunduğunu zikrederek Ebû Hayyan'ın işârî tefsir hakkındaki: “Allah'ın kitabında remiz, gizli mânalar yoktur. Hatta bu tefsirlerde inanılması zor olan, yazılması caiz olmayanlar vardır...” eliştirisine cevap vermektedir. Ayrıca Elmalılı cümlesine şöyle devam etmektedir:

¹⁴⁸ H. Zehebi, *et-Tefsîr*, 2: 271-272; İçöz, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil'de İşârî Tefsir*, 35.

¹⁴⁹ Sa'düddîn Mes'ûd *et-Teftâzânî, Şerhü'l-Akâidi en-Nesefiyye*, thk. Ali Kemal (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1436/2014), 153-154.

“Usûl ilmi’nde bilindiği üzere görünen mânanın açıkça belli olmasının tevil, tahsis ve mecaz ihtimallerini kesmeyi gerekmeyeceği için o zahiri mânaya zıt olmadan ve onunla çelişki teşkil etmeden zahirî mânâ ile beraber bazı ihtimallerle ikinci derecede birçok işâretin anlaşılabilmesi, mânaları açık olan âyetlerin açıklık ve beyanına zıt olamayacağı gibi, aksine bu, Kur’ân dilinin açık bir Arapça olmasının gerek ve sonuçlarındandır. Bundan dolayı ‘Kur’ân’da hiç bâtinî mâna, remiz ve imâ yoktur’ demek doğru olmaz....”¹⁵⁰

Elmalılı’nın bu görüşünden, Kur’ân-ı Kerîm’de âyetlerin zâhirine zıt olmayan ancak bunun ilk bakışta herkes tarafından anlaşılmayan ve âyetlerin mâna zenginliğini arttıran çeşitli işâretlerin var olduğunu anlamaktayız. Bunun yanında âlimler, âyetlerde kesbî ilimlerle ulaşılmayan ancak tasavvuf ehlinin ulaşması mümkün olan gizli mânaların olabileceğini belirtmişlerdir.

Hulâsa yukarıda bahsettiğimiz âlimlerin çoğu bazı hassasiyetleri dikkate alarak işârî tefsirin şartları dâhilinde yapılan bu tür tefsirleri muteber sayarken, bâtinîlerin yapmış olduğu tefsirleri makbul görmemişlerdir. Bununla birlikte sülûk erbabının Kur’ân âyetlerinin gizli mânalarını tefsir ederken bâtinîler gibi birtakım hatalara düşmemesini ikaz etmektedirler. Çünkü bâtinîler âyetlerin zâhirî mânalarını reddederek sadece muallimlerinin belirttiği bâtinî mânaları makbul saymaktadırlar.

1.3. ÖNEMLİ İŞÂRÎ TEFSİRLER

Şüphesiz bir tefsir kitabı sadece rivâyet ya da dirâyetten olmuşmadığı gibi o eserlerin bazılarında az, bazılarında orta veya daha fazla ölçüde işârete de yer verildiğini görmekteyiz. Genellikle tasavvufa gönlü meyleden âlimlerin kitaplarında işârete daha çok vurgu yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle biz, burada işârî tefsir alanında önemli sayılan bazı tefsirleri zikredeceğiz.

1.3.1. Erken Klasik Dönemde (H. II-VI) Yazılan İşârî Tefsirler

1. Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-Azîm (Tefsîrû’t-Tüsterî)

¹⁵⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Zehreveyn Yayınları, ts.), 9: 26-27.

Eserin müellifi Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Êâ b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî'dir (ö. 283/896). *Tefsiru't-Tüsterî* veya *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* adıyla tanınan ve en eski işârî tefsir olma unvanını taşıyan bu kitap, bizzat Tüsterî tarafından yazılmıştır. Ona nispet edilen tefsir rivayetleri, büyük bir ihtimalle Ebû Bekir el-Beledî tarafından kaleme alınmıştır. Eserde Kur'ân'daki tüm ayetler izah edilmemiş; sadece tasavvufî yorumu elverişli ayetler veya bu ayetlerdeki belli ifadeler üzerinde durulmuştur.¹⁵¹

2. Hakâiku't-Tefsîr

Bu kitap Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî tarafından kaleme alınmıştır. Mutasavvıfların Kur'ân âyetlerine dair yorumlarını içeren ilk kapsamlı eserdir. Kitapta, Sülemî kendi yorumundan ziyade daha çok sûfîlerin yorumlarını aktardığından dolayı eser bir tür derleme niteliğinde olup Kur'ân'ın bütün âyetlerinin tefsirini ihtiva etmemektedir.¹⁵²

3 el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân

Musannifi Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nîsâbûrî'dir. Çalışmamızın esasını teşkil eden ve üzerinde ayrıntılarıyla durulacak olan bu eserin işârî yorum mahiyetini taşıyan rivayetlerinden İbn Atıyye, Kurtubî gibi âlimler istifade etmişlerdir.

4. Letâifü'l-İşârât

Yazarı Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî'dir. Kuşeyrî bu kitabını yazarken hocası *Sülemî'nin Hakâiku't-Tefsîr*'ini örnek almıştır. Ancak kitabı Sülemî'nin tefsirinden daha düzenli ve kapsamlı şekilde yazmıştır.¹⁵³

¹⁵¹ Mustafa Öztürk, "Sehl et-Tüsterî ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler," *Tasavvuf Dergisi* 3 (2002): 249-250.

¹⁵² Uludağ, "Sülemî," 38: 54.

¹⁵³ Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 474.

5. Keşfü'l-Esrâr ve Uddetü'l-Ebrâr

Ebü'l-Fazl Reşîdüddîn Ahmed b. Ebî Saîd Meybüdü Yezdî'ye (ö. 520/1126) nisbet edilmektedir. Eser, bazı kaynaklarda Sa'deddin et-Teftâzânî'ye veya Hâce Abdullah Herevî'ye nisbet edilmiştir. Kitap, döneminin Farsça'sı ve ilk tasavvufî tefsirlerden sayılması açısından önemlidir.¹⁵⁴

1.3.2. İkinci Klasik Dönemde (H. VII-XIII) Yazılan Tefsirler

1. Arâisü'l-Beyân fî Hakâikü'l-Kur'ân

Bu eser Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî'ye (ö. 606/1209) aittir. Eser Arapça yazılmış olup, Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'i ve Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşârât*'ından faydalanılmış ve tasavvufî terimlere geniş yer verilmiştir.¹⁵⁵

2. Nuğbetü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân

Kitap Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) nisbet edilmektedir. Sühreverdî bu eserinde zâhirî mânaya ağırlık vermekle birlikte bazı konularda işârî tefsire de girişmektedir. Eserde âyetlerin sırası yer yer atlanarak tefsir edilse de, Fâtiha'dan başlamak suretiyle âyetlerin belli bir düzen içinde tefsir edildiği görülmektedir.¹⁵⁶

3. Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve's-Sebi'l-Mesânî

Bu eser *Aynü'l-Hayât ve et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* diye de anılmaktadır. Müellifi Ebû Bekir Necmüddîn-i Dâye Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî'dir (ö. 654/1256).

Müellif bu eserinde önce âyetlerin zâhirî mânalarını ele alıp gramer bakımından gerekli gördüğü hususları açıklamış, bu alanda kendi görüşünü otorite

¹⁵⁴ Rıza Kurtuluş, “Keşfü'l-Esrâr,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 319.

¹⁵⁵ Nazif Hoca, “Baklî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 547.

¹⁵⁶ Hasan Kâmil Yılmaz, “Sühreverdî,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 38: 41.

sayılan şairlerin şiirlerinden örnekler getirerek teyit etmiştir, daha sonra da bâtinî yani tasavvufî mânalara geçmiştir. Onun asıl kaynağı, Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tasavvufî tefsiridir.¹⁵⁷

4. Te'vîlâtü'l-Kur'ân

Bu eser *Te'vîlü'l-Âyât* ve *Te'vîlât-ı Kâşânîyye* olarak da tanınmaktadır. Müellifi Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî'dir (ö. 736/1335).

Kitap, geniş ölçüde İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği kavram ve terimlere istinad edilerek yazılan tasavvufî tefsir olduğundan dolayı, Abdullah et-Tüsterî ile başlayıp Sülemî'nin *Hakâiku't-Tefsîr*'iyle devam eden işârî tefsir geleneğinden farklılık arz etmektedir. Yanlışlıkla İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilmiş olan *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, *Tefsîru İbni'l-Arabî* (Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm) adıyla birçok kez basılmıştır.¹⁵⁸

5. el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye

Müellifi Nimetullâh b. Mahmûd en-Nahcuvânî'dir (ö. 920/1514). Nahcivânî surelere içeriğine uygun düşen girişle başlar ve sureden alınacak dersi özetleyerek sonuçlar. Kitabında zâhirî ve işârî tefsir eğilimini birleştiren bir metot izlemiştir. Ayrıca bu eserde Kur'ân'daki bütün âyetler işârî yönünden tefsir edildiğinden dolayı ilk tasavvufî tefsir olarak sayılmaktadır.¹⁵⁹

5. Rûhu'l-Beyân

Yazarı İsmâil Hakkı Bursevî'dir (ö. 1137/1725). Müellif eserinde büyük ölçüde tasavvufî tefsir ve eserlerden istifade etmiştir. Bu konuda en önemli kaynağı Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrü'l-Hakâik*'idir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Algar, "Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî" 4: 515.

¹⁵⁸ Süleyman Uludağ, "Kâşânî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 5.

¹⁵⁹ Yaşar Kurt, "Ni'matullâh b. Mahmûd," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 132.

¹⁶⁰ Ali Namlı, "Rûhu'l-Beyân," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35:212.

Ayrıca zikrettiğimiz bu eserler dışında birçok âlimin işârî tefsiri bulunmaktadır. Örneğin İbn Acîbe'nin *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Muhammed Senâullah Pânîpetî'nin *et-Tefsîrü'l-Mazharî* gibi eserleri işârî tefsirler arasında değerlendirilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'DA İŞÂRÎ YORUMLAR

Birçok konuyla ilgili rivayetleri kapsayan Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı tefsir literetüründe önemli konuma sahiptir. Onun bu tefsiri, bir rivayet tefsiri olarak sayılmakla birlikte, bazı konularda tasavvufî yorumlara temas ettiğinden dolayı işârî tefsirlerin arasında da değerlendirilmektedir. Niketim bu hususta Mesut Kaya şöyle demektedir:

“Sa'lebî, kendisinin de ifade ettiği gibi, tefsirinde işârî yorumlara yer veren müfessirlerin başında gelmektedir ve o bu tür yorumların Sünnî tefsirlere girişinde bir köprü vazifesi görmüştür.”¹⁶¹ Başka bir ifade ile ilk dönem sûfilerinden gelen rivayetlerin sünnî tefsirler içinde değerlendirilmesine katkı sağlamıştır.

Sa'lebî, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken konuyla alakalı birçok görüşü aktarmaya çalışmıştır. Önce âyetin mânasına en uygun bulduğu ifadeleri sonra da diğer rivayetleri sırasıyla zikretmiştir. Hurûf-ı mukattaa ve zâhiri dışında birtakım gizli mânalara elverişli olan âyetleri işârî yönden de incelemiştir. Âyetlerde geçen insan, nefis, kalp, takvâ, tövbe, tevekkül, şükür, Allah'ı zikretmek gibi ifadeleri zâhidlerden gelen rivayetlerle yorumlamıştır. Genel itibari ile işârî yorumlarda sergilediği metotları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Zikrettiği işârî yorumu Kur'ân âyeti ile desteklemesi.

Sa'lebî Vakıa suresinde geçen “وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ”¹⁶² âyetini Saîd b. Cübeyr'den (ö. 94/713) gelen şu rivayetle “Onlar Allah'a tövbe etmeye ve iyi amel yapmaya koşanlardır (المسارعون)”¹⁶³ olarak yorumladıktan sonra bu görüşü şu âyetlerle desteklemektedir:

¹⁶¹ Kaya, “İbn Teymiye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi,” 31.

¹⁶² Vakıa 56/10: “(İman ve amelde) öne geçenler ise (Ahirette de) öne geçenlerdir.”

¹⁶³ Sa'lebî, *el-Keşf*, 9: 202.

“Rabbinizin mağfiretine koşun...,”¹⁶⁴ “Rabbiniz tarafından bir bağışlanmaya koşuşun...”¹⁶⁵

2. Zikrettiği işârî yorumu hadisle desteklemesi.

Misal olarak Bakara suresinin 195. âyetinde geçen “وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ”¹⁶⁶ ifadesinin tefsiri konusunda zikredilen şu rivayeti verebiliriz:

“İnsanın kendini tehlikeye atması, işledikleri günahları için tövbe etmeyerek Allah’ın rahmetinden ümidini kesmesidir.” Bu görüşünü Hz. Âişe (ö. 58/678) validemizden gelen Peygamber Efendimizin şu hadisiyle desteklemektedir: “Habîb b. el-Hâris Rasûlullâh’ın yanına gelerek: ‘Ey Allah’ın Elçisi ben günahkâr kimseyim’ dedi. Bunun üzerine Efendimiz: ‘Ey Habîb, öyle ise tövbe et’ diye buyurdu. Habîb: ‘Ey Allah’ın Elçisi tövbe ediyorum fakat sonra yine (işlediğim günaha) geri dönüyorum’ dedi. Efendimiz: ‘O zaman günah işlediğin vakit tövbe et’ diye buyurdu. Habîb: ‘Ey Allah’ın Elçisi öyle olursa günahlarım çoğalır’ dedi. Efendimiz: ‘Allah senin işlediğin günahların daha fazlasını affeder’ diye buyurdu.”¹⁶⁷

3. Sahâbe kavli ile tefsir etmesi

Örneğin Sa’lebî Şûrâ suresinin 25. âyetini¹⁶⁸ tefsir ederken Câbir b. Abdullah’tan (ö. 78/697) gelen şu rivayeti zikretmektedir:

“Bir bedevî Mescid-i Nebvî’ye girerek hızlıca: ‘Ey Allah’ım ben sana tövbe ediyorum ve beni bağışlamayı istiyorum’ dedi ve namaza tekbir aldı. Bedevî namazını kıldıktan sonra Hz. Ali ona şöyle seslendi: ‘Ey falan, hızlı dille istiğfar etmek yalancılardan tövbesidir, senin kıldığın tövbe; tövbeye muhtaçtır.’ Bedevî: ‘Ey mü’minlerin emiri öyleyse tövbe nedir?’ dedi. Hz. Ali: ‘Tövbenin altı mânası vardır:

¹⁶⁴ Âl-i İmrân 3/ 133.

¹⁶⁵ Hadîd 57/21.

¹⁶⁶ Bakara 2/195: “Kendi elinizle kendinizi tehlikeye atmayın...”

¹⁶⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 93,94; Ayrıca bkz. Ebü’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Evsat*, thk. Târik b. İvazillah-Ebü’l-Kâsım et-Taberânî (Kahire: Dârü’l-Harameyin, ts.), 5: 260; Ebü’l-Hasan Ali b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid*, thk. Hüsameddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü’l-Kudsî, 1414/1994), 10: 200. Not: Hüsameddîn el-Kudsî bu hadisin rivayet senedinde geçen Nûh b. Zekvân’ı “zayıf” olarak nitelemiştir.

¹⁶⁸ Şûrâ 42/25: “O kullarının tövbesini kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”

geçmişte işlediğin günahlara pişmanlık duymak, ihlal ettiğin farzları yerine getirmek, masiyette nefsi erittiğin gibi itaatla da nefsi eritmek, nefsine masiyetin halâvetinden tattırdığın gibi itaatın ızdırabından da tattırmak, her güldüğün ve güldürdüğünün bedeli kadar ağlamaktır.”¹⁶⁹

4. Tâbiîn’den gelen rivayetlerle tefsir etmesi.

Örneğin Sa’lebî Allah’ın “وَاتَّبِعُوا أَحْسَنَ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ”¹⁷⁰ emrinde geçen “güzel” ifadesini “Kur’ân’ın tamamı güzeldir” yani bu âyette zikredilen güzelin Kur’ân’a delâlet ettiğini vurguladıktan sonra Hasan-ı Basrî’den gelen şu rivayeti zikretmektedir:

“Allah’a itaat etmeye yapışın ve O’na isyan etmekten sakının! Allah Kur’ân’ı şu üç vecih üzere indirmiştir: Kur’ân’da çirkin şeylerin zikredilmesi bizim o şeylerden sakınmamız, kötü (alçak, değersiz, düşük) şeylerin zikredilmesi bizim öyle şeyleri istemememiz, güzel şeylerin anlatılması ise bizim o şeylerden etkilenmemiz içindir.”¹⁷¹

5. Tebeut-tâbiîn’den gelen rivayetlerle tefsir etmesi.

Sa’lebî Fussilet suresinin 30. âyetinde geçen “اسْتَقَامُوا” ifadesini Fudayl b. İyâz’dan (ö. 187/803) gelen rivayetle “Onlar fâni dünyada zühd hayatını yaşayarak ahiret yurdunu isteyenler” olarak te’vil etmektedir.¹⁷²

6. İlk dönem sûfiler’inden gelen rivayetle tefsir etmesi.

Ebû İshak Ankebût suresinin 69. âyetini¹⁷³ Sehl et-Tüsterî’den gelen şu rivayetle tefsir ediyor:

“Allah, sünneti ikame etme yolunda cihad eden kimseleri cennetin yoluna iletir. Bu dünyada sünnetin misali, ahiretteki cennetin misali gibidir. Ahirette cennete

¹⁶⁹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 315.

¹⁷⁰ Zümer 39/55: “Rabbinizden size indirilenin en güzeline (Kur’ân’a) tâbi olun!...”

¹⁷¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 246.

¹⁷² Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 294.

¹⁷³ Ankebût 29/69: “Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, iyilik yapanlarla beraberdir.”

giren kimse selamete ermiştir. Aynı şekilde dünyada sünnete sarılan kimse de selamettedir.”¹⁷⁴

7. İşâret ehlinden gelen rivayetlerle tefsir etmesi.

Sa’lebî Rahmân suresinin 19. ve 20. âyetini¹⁷⁵ “Kale ehlü’l-işâra” diyerek şöyle tefsir etmektedir: “İki denizden biri kalbin marifeti, diğeri de nefsin masiyetidir. Aralarındaki engel ise ismet ve rahmet perdesidir. Birbirine geçip karışmaması ise, isyankar nefsin Allah’ı tanıyan kalbe hiçbir etki edemeyeceğine delâlettir.”¹⁷⁶

8. Kendi görüşü ile tefsir etmesi.

Genel itibari ile Sa’lebî seleften gelen rivayetlerle âyetleri tefsir etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte bazı konularda kendisi de yorumda bulunmuştur. Örnek olarak Bakara suresinin 238. âyetinde geçen “وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَى” ifadesini “Kâle es-Sa’lebî” formuyla şöyle tefsir etmektedir:

“Allah’ın, ramazan ayının gecelerinde Kadir gecesini gizlemesi, en büyük ismini bütün isimlerinin arasında saklaması, Cuma gününün tamamında kendisinin kesin icabet edeceği vakti gizlemesi gibi, mü’minlerin orta namazı kılmayı niyaz ederek bütün farz namazlarını koruması için, Allah bu namazı beş vakit namazın arasında gizlemiştir. Allah’ın bu fiilinde ise hikmet ve kulları için rahmet vardır.”¹⁷⁷

Sa’lebî, zikrettiğimiz bu çizgiler içerisinde birtakım âyetleri işârî yönden tefsir etmeye çalışmıştır. Ayrıca bazı konularda şiirle örnekler vermiştir.

Sa’lebî’nin zikrettiği işârî yorumlarının neredeyse tamamı âyetlerin zâhirine uygun olup, o bu konuda gerekli hassasiyeti göstermiştir. Halbuki hocası Sülemî’nin

¹⁷⁴ Sa’lebî, *el-Keşf*, 7: 290.

¹⁷⁵ Rahmân 55/ 19, 20: “(Suları acı ve tatlı olan) iki denizi salıvermiştir; birbirine kavuşuyorlar. (Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmıyorlar.”

¹⁷⁶ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 182; Kaya, “İbn Teymiye’nin Tefsir Geleneği Eleştirisi,” 31.

¹⁷⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 198.

zâhire aykırı yorum ve rivayetlerine rastlanabilmektedir. Misal olarak Enbiyâ suresinin 83. âyetinin¹⁷⁸ tefsirinde naklettiği şu rivayeti verebiliriz:

“Bazıları dediler ki, (Hz. Eyyûb hasta iken) vecd halinde her daim hak ile birlikteydi. Bela ortadan kalkıp iyileşince dedi ki: Rabbim başıma bu dert geldi.” Ayrıca Ca’fer es-Sâdık’a (ö. 148/765) isnad edilen buna benzer şu rivayeti zikretmektedir: “Eyyûb hastalığın son noktasına ulaşip ondan haz almaya başlayınca, onu kendine sığınak yaptı. Hastalıktan kurtulup nefsi mutmain olunca sabrından dolayı insanlar onu tebrik ettiler, onu övdüler, işte o zaman derdi kaybettiği için ‘Başıma bu dert geldi’ dedi.”¹⁷⁹

Bu âyette Hz. Eyyûb’un hastalığını Allah’a arz ettiği ve bir şifa bulmak ümidiyle rabbine niyaz ettiği anlatılmaktadır. Nitekim ayetin devamında Allah’ın onun duasını kabul ettiği ve ona şifa verdiği belirtilmektedir. Dolayısıyla onun ayetin tefsiri olarak yer verdiği görüşler, ayetin zâhirine aykırıdır.¹⁸⁰

2.1. BESMELE VE HUR ÎF-I MUKATTAA TEFSİRİ

2.1.1. Besmele Tefsiri

Âlimler arasında “besmele”nin Fatiha suresinin âyetinden sayılıp, sayılmaması konusunda ihtilaflar vardır. Medine, Basra ve Kûfe kurrâsı “besmele”yi zikretmeyi teberrük sayarak Fatiha ve herhangi bir surenin âyetinden sayılmadığını ve (her surenin başında) okunmasının vâcip olmadığını savunmaktadırlar. Çünkü onlara göre “أَنَّعَمْتَ عَلَيْهِمْ” Fatiha suresinin altıncı âyetidir. Ancak başka bir grup “besmele”nin Fatiha suresinin ilk âyeti olduğu görüşündedirler. Mekke, Kûfe ve bazı Hicaz kurrâsı bu görüştedir. Her iki grubun da kendi görüşlerini destekleyen sahâbe kavlerinden delilleri vardır.¹⁸¹

¹⁷⁸ Enbiyâ 21/83: “Eyyûb’u da an! Hani Rabbine, ‘Başıma bu dert/hastalık geldi. Ama sen merhametlilerin en üstünüsün’ diye niyaz etmişti.”

¹⁷⁹ Muhammed b. Hüseyin b. Mûsa Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, *Hakâiku’t-Tefsîr*, thk. Saîd İmrân, (Beyrut: Dârü’l Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 2: 10, 11; Tayyâr, *Serhu Mukaddimeti fî Usûli’t-Tefsîr*, 244; Kaya, “İbn Teymiye’nin Tefsir Geleneği Eleştirisi,” 49.

¹⁸⁰ Kaya, “İbn Teymiye’nin Tefsir Geleneği Eleştirisi,” 49.

¹⁸¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1: 101.

Sa'lebî tefsirinde “بِسْمِ اللَّهِ”nin te'vili konusunda birçok nakilleri aktardıktan sonra bu konu hakkında Ebü'l Hasan'nın şöyle dediğini zikretmektedir: “O, cennetin bahçelerinden bir ravzadır. Ondaki her harfin haddi üzerine tefsiri vardır.” “ب” harfi Allah'ın Bâri, Bâsit, Bâkî, Basîr, Bâis ve Berr sıfatlarına delalet eder. “س” harfi ise Allah'ın Selâm, Semî' ve Serî'ul-hisâp gibi sıfatlarına delâlet etmektedir. “م” harfi Allah'ın Melik, Mennân, Mecîd, Mü'min, Müheymin, Muktedir ve Musavvir gibi sıfatlarına delâlet eder. Ayrıca musannif örnek verdiği sıfatları bir taraftan açıklarken diğer taraftan âyetlerle sıfatların açıklamasını da yapmaktadır.¹⁸²

“الله” lafzı sadece Allah için konulmuş isimdir. Yani müşterek isim değildir. Zira her isim hakikatı veya mecâzı bakımından müşterektir. Ancak bu isim sadece Allah'a mahsustur. Çünkü her harfinin içinde Allah'a delâlet eden rubûbiyyet mânaları bulunmaktadır. Eğer “الله” lafzından “ا” harfini düşürürsek “له” (Allah için) lafzı kalır, ondan da lafızdaki birinci “ل” harfini düşürürsek “له” (Onun için) lafzı kalır ve ondan da son “ل” harfini düşürürsek “ه” (O) lafzı kalır.¹⁸³ Görüldüğü üzere Sa'lebî “الله” lafzını tefsir ederken ilk bakışta akla gelmeyen çok ince detaylara da temasta bulunmaktadır.

Müfessir, Allah'ın Rahmân ve Rahîm sıfatı konusunda birtakım te'villerde bulunmuştur. Örneğin bir yerde Allah'ın “الرَّحْمَنُ” sıfatı dünyâ ehli için, “الرَّحِيمُ” sıfatı ise âhîret ehli içindir derken başka bir sayfada, “الرَّحْمَنُ” Allah'ın bütün nefislere, “الرَّحِيمُ” ise kalbi selîm kullarına olan rahmetidir diyerek yorumda bulunmuştur.¹⁸⁴

2.1.2. Hurûf-ı Mukattaa Tefsiri

Hurûf-ı mukattaa harf kelimesinin çoğulu olan hurûf ile “kesilmiş, ayrılmış” anlamındaki mukattaa kelimesinden meydana gelen bir tamlamadır. Harfler kelimeyi oluştururken okundukları gibi değil kendi isimleriyle telaffuz edildiklerinden “bağımsız ve ayrı harfler” anlamında “hurûf-ı mukattaa” diye anılmıştır. Bu harflere aynı sebeple hurûf-ı teheccî adı verildiği gibi surelerin ilk harflerini oluşturduklarından evâilü's-süver ve fevâtihu's-süver de denilmiş, ayrıca ne mânaya geldikleri veya bu

¹⁸² Sa'lebî, *el-Keşş*, 1: 94-95.

¹⁸³ Sa'lebî, *el-Keşş*, 1: 96.

¹⁸⁴ Sa'lebî, *el-Keşş*, 1: 99, 100.

surelerin başında hangi amaçla yer aldıkları kesin olarak bilinmediğinden hurûf-ı mübheme olarak da adlandırılmıştır. Kur'ân'da tekrarlarıyla birlikte yirmi dokuz surenin başında yer almaktadır.¹⁸⁵

Hurûf-ı mukattaa'nın Kur'ân'ın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu noktasında İslâm âlimleri arasında görüş birliği vardır.¹⁸⁶ Ancak te'vili konusunda birtakım farklı görüşler mevcuttur. Bazıları da bu harfleri te'vil etmekten çekinmiştir. Bazıları ise bu harflerin Allah'ın isimlerine ya da Kur'ân'ın isimlerine delâlet edeceği gibi birbirinden farklı yorumlarda bulunmuştur.¹⁸⁷ Ayrıca bu harflerin kendi başına müstakil âyet olup olmaması, i'rab konuları ve rakamsal değerlendirmeleri ilim adamları arasında tartışmalıdır.¹⁸⁸

Bu konuya kısaca temas ettikten sonra Sa'lebî'in tefsirinde bu harfler konusunda işârî yorum mahiyetinde olan bazı te'villeri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Sa'lebî Bakara suresinin ilk âyeti olan “الم” ifadesini işârî yönünden şu şekilde tefsir etmektedir: “İşâret ehli şöyle buyurdu: ‘elif’ Ben Allah’ım demesine, ‘lâm’ her şeyin Allah için yaratıldığına, ‘mîm’ ise her şeyin Allah’tan geldiğine delâlet eder.”

Ayrıca Sa'lebî bazı rivâyetlerde İbn Abbas'ın bu konu hakkında şöyle dediğini aktarmaktadır: “elif Allah’a, lâm Cebrâîl’e, (mîm Muhammed’e) delâlet eder. Allah bu harflerle ‘*Bu bir kitaptır ki, onda (Kur’ân’da) asla şüphe yoktur*’¹⁸⁹ buyurarak kasemde bulunmaktadır.” Müsefsir bu te'vil ve terkibi üzerine şöyle anlam çıkarmaktadır: “Allah bu kitabı Cebrâîl vasıtasıyla Muhammed’e (s.a.v.) indirmiştir.”¹⁹⁰

¹⁸⁵ M. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,) 18: 401.

¹⁸⁶ Duman, Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa,” 18: 407.

¹⁸⁷ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 136.

¹⁸⁸ Ali Akpınar, “Kur'ân'da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyrî'nin Hece Harfleri Yorumu,” *Tasavvuf Dergisi* 11 (2003): 55-56.

¹⁸⁹ Bakara 2/2.

¹⁹⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 140.

Bazı müfessirler ise bu konuda şöyle yorumda bulunmuştur: “Elif harfini telaffuz eden kulun gönül alemi yalnızca (infirad) Rabbine yönelir, Lâm harfini söyleyince O’nun huzurunda durup eriyerek O’nun haklarını gözetir, Mîm harfini işitince de O’nun tekliflerine muvafakatını terennüm eder.”¹⁹¹

Bakara suresinin dışında Âl-i İmrân, Ankebût, Rûm, Lokmân, Secde sureleri de “الم” ile başlıyor. Bundan dolayı müfessir elif lâm mîm’in te’vili konusunda sadece Bakara suresinde detaylıca değinmekle yetinmiştir.

2. Müfessir Ra’d suresindeki “الم” âyetini İbn Abbas’tan şöyle nakilde bulunarak te’vil etmektedir: “Elîf mîm râ’nın mânası: Ben Allah’ım, bilirim ve görürüm.”¹⁹²

3. Ebû İshâk A’râf surenin “المص” âyetini şöyle tefsir etmektedir: “Elif, Allah’ın Ahad, Evvel, Âhir isminin anahtarıdır. Lâm, Allah’ın Latîf isminin, mîm Mecîd, Melik isminin sâd ise Samêd, Sâdık ve Sâni’ isminin anahtarıdır.” Ayrıca Sa’lebî yorumunun devamında bazı müfessirlerin Kur’ân âyetlerinden esinlenerek tefsir kitaplarında elif, lâm, mîm, sâdın “أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ” (Ey Muhammed! Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?)¹⁹³ âyetiyle tefsir edilmiş olduğunu beyan etmektedir.¹⁹⁴

4. Sa’lebî Yûnus, Hûd, Yûsuf, İbrâhîm, Hicr surelerinin ilk âyeti olan “الر” ifadesini şöyle te’vil ediyor: “Ben Rabb’im ve Benden başka Rab yoktur.”¹⁹⁵

5. *el-Keşf*’te Mü’min, Fussilet, Zuhruf, Duhân, Câsiye ve Ahkâf suresinin birinci âyeti olan “حم” Kurazî’den gelen rivayette şu şekilde yorumlanmıştır: “Allah bu harflerle, kalbinden ihlâslı şekilde لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ diyen kimseyi azap etmeyeceğine

¹⁹¹ Akpınar, “Kur’ân’da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyrî’nin Hece Harfleri Yorumu,” 62.

¹⁹² Sa’lebî, *el-Keşf*, 5: 267.

¹⁹³ İnşirâh 94/ 1.

¹⁹⁴ Sa’lebî, *el-Keşf*, 4: 214.

¹⁹⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 5: 116.

dair kasemde bulunmaktadır.” Ayrıca bu harflerin Allah’ın Halîm, Hamîd, Hakîm, Melik ve Mecîd gibi isimlerine delâlet ettiği zikredilmektedir.¹⁹⁶

6. Şûrâ surenin “حم” ve “عسق” âyetini şöyle te’vil etmektedir: “Bu harfler Peygamber efendimizin (s.a.v.) şanı hakkındadır. hâm Onun havzası mevruttur, mîm melekesi memduttur (geniştir), ayn izzeti mevcuttur, sîn senâsı meşhuttur, kâf kıyâmı makamlarda mahmuttur (övlümüştür).”¹⁹⁷

7. Müfessirimiz Kâf surenindeki “ق” âyetini şöyle tefsir etmektedir: “Bu Allah’ın kuluna olan yakınlığını ifade eder, delili de şu âyettir: وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ‘ve biz ona şah damarından daha yakınız.’ Bir de şöyle yorumu da bulunmaktadır: “Allah kuluna, bizim emrettiğimiz ve nehiy ettiğimiz yerde dur ve onları çiğneme! diye emretmektedir.”¹⁹⁸

8. Sa’lebî Meryem suresinin “كهيعص” âyetini şöyle tefsir etmektedir: “Allah yaratmaya kendisi kâfidir, kullarına hidâyet verendir, ‘Allah’ın eli (kudreti) onların elleri üstündedir’¹⁹⁹ her şeyi bilendir, vaadinde sâdıktır.”²⁰⁰

9. Müfessir Kalem suresinin “ن” âyeti hakkında Ca’fer es-Sâdık’ın şöyle yorumda bulunduğunu aktarmaktadır: “O cennette olan nehirdir.”²⁰¹ Sa’lebî’nin aktardığı bu yorum uzak te’vil olup herhangi şer’î delil ya da karine ile desteklenmemektedir.

10. Sa’lebî Sâd suresinin “ص” âyeti hakkında şöyle yorumda bulunmaktadır: “Bu Muhammed’in (s.a.v.) bütün halkın kalbini avlamasıdır ki, kendisine meyledip hattâ ona iman etmeleridir.”²⁰²

¹⁹⁶ Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 263.

¹⁹⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 303.

¹⁹⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 93.

¹⁹⁹ Feth 48/ 10.

²⁰⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 6: 206.

²⁰¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 6-7.

²⁰² Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 176.

11. Tâhâ suresinin “طه” âyetini Ca’fer es-Sâdık’tan gelen nakille şöyle tefsir etmektedir: “Tâ hâ, Ehl-i beyt’in (günahlardan) temizlenmesine delâlet eder.”²⁰³ Delili de şu âyettir:

إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا

“Ey Peygamberin ev halkı! Allah, sizden ancak günah kirini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”²⁰⁴

12. Müfessirimiz Neml suresinin “طس” âyetini şu şekilde te’vil ediyor: “Ehl-i işâre dedi ki: طس, Allah’ın habîbî Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sırrının saflığına işâret eder.”²⁰⁵ Yani Hz. Muhammed’in kalbinin sırrında herhangi bir çirkin düşüncenin bulunması söz konusu bile değildir.

13. Sa’lebî Şuarâ ve Kasas suresinin “طسم” âyetinin te’vilini şöyle yapmaktadır: “Ca’fer es-Sâdık dedi ki: Tâ, Tuba ağacına, sîn Sidretü’l-müntehâya, mîm Muhammed Mustafâ’ya delâlet eder.”²⁰⁶

14. Yâsin suresinin “يس” âyetini birtakım rivayetlerle “Ey yiğit,” “Ey nefis,” “Ey Muhammed,” “Ey seyyidü’l-beşer” mânasında yorumlamaktadır. “Ey Muhammed” te’vilinin delili de şu âyettir:²⁰⁷ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ “Muhakkak ki sen, gönderilen peygamberlerdensin.”²⁰⁸

2.2. BAZI KONULARA GÖRE İŞÂRÎ YORUMLAR

2.2.1. İtikadla İlgili İşârî Yorumlar

1. يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ

²⁰³ Sa’lebî, *el-Kesf*, 6: 236.

²⁰⁴ Ahzâp 33/ 33.

²⁰⁵ Sa’lebî, *el-Kesf*, 7: 188.

²⁰⁶ Sa’lebî, *el-Kesf*, 7: 156.

²⁰⁷ Sa’lebî, *el-Kesf*, 8: 120.

²⁰⁸ Yâsin 36/ 3.

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın ve ahdimi yerine getirin ki Ben de yerine getireyim; yoksa benden korkun.”²⁰⁹

Aslında İsrâiloğullarını anlatan bu âyet hakkında Sa’lebî işârî yorumu gitmekte ve şöyle demektedir: İşâret ehli şöyle buyurdu: “Âyette geçen ‘أَوْفُوا بعهدي’ kelimesi Allah’ın kullarına imtihan dünyasında ibadetlerini yerine getirmesini emretmesidir, ‘أَوْفِ عهْدي’ ise, âhiret yurdunda emirlerini yerine getiren kullarının Allah’ın ikrâmında, yakınında bulunması ve Onu görmesidir.”²¹⁰

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ

“Kullarım beni sana sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakıным. Bana dua ettiği vakit dua edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim çağırma uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulsunlar.”²¹¹

Sa’lebî âyetin nüzul sebebi hakkında birtakım bilgiler verdikten sonra işâret ehlinden şöyle yorumda bulunmaktadır: “Âyetteki ‘فَإِنِّي قَرِيبٌ’ ifadesi Allah’ın kudretini izhar etmek için kendine olan vâsitanın ortadan kaldırmasıdır.” Ayrıca bu âyette geçen “الدَّعَاءُ” (dua) ifadesini Allah’a olan itaat, “الاجابة” (icabet) ifadesini ise Allah’ın kullarının itaatı karşılığında verdiği sevap olarak te’vil etmektedir.²¹²

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“(Ey Muhammed) De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsın ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın.”²¹³

²⁰⁹ Bakara 2/ 40.

²¹⁰ Sa’lebî, *el-Kesf*, 1: 187.

²¹¹ Bakara 2/ 186.

²¹² Sa’lebî, *el-Kesf*, 2: 74,75.

²¹³ Âl-i İmrân 3/ 26.

bulunmaktadır: “وَالْفَجْرُ” Muhammed’e (s.a.v.) delâlet eder, çünkü onunla îman nuru fişkırlarak küfrün zâlimlikleri sönmektedir. وَلَيَالٍ عَشْرٍ Mûsa’nın vaadini tamamladığı on günüdür, delili de şu âyettir: ‘وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ’ ve ona on gece daha ilâve ettik...²²⁰ وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ ‘ ifadesinin mânası bütün mahlukata delâlet eder, delili de şu âyettir: ‘خَلَقْنَا رَجُلَيْنِ أَلْعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ’ Düşünüp ibret alasınız diye her şeyden (erkekli dişili olarak) iki eş yarattık.²²¹ Örneğin küfür ve îman, şekâvet ve saadet, dalâlet ve hidâyet, gece ve gündüz, gök ve yer, kara ve deniz, güneş ve ay, insan ve cin, nefis ve rûh, v.s. lerin hepsi mahlukatın çift oluşuna delâlettir. وَالْوُثْرُ ise Allah’ın bir tekliğine delâlet etmektedir ki, delili de şu âyettir:²²² قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ De ki: O, Allah’tır, bir tektir.²²³

6. كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا * وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا

“Ama yeryüzü parça parça döküldüğü, Rabbin(in emri) geldiği ve melekler saf saf dizildiği zaman (her şey ortaya çıkacaktır).”²²⁴

Musannif âyette geçen “وَجَاءَ رَبُّكَ” ifadesiyle ilgili işâret ehlinin şöyle dediğini aktarıyor: “Allah’ın kudreti zahir olduğu zaman her şey ortaya çıkacaktır. Allah bir mekândan başka bir mekâna tahavvül eden sıfatlarla vasıflanmaz, Allah zaman ve mekândan münezzehtir. Aynı anda her şeye vakit ayırmaktan yoksun olan zat âcizdir, dolayısıyla Allah’ın bu gibi sıfatlarla vasıflanması söz konusu bile değildir, Allah tabiatın kuşattığı ve sonradan meydana gelen bütün sıfatlardan beridir, münezzehtir.”²²⁵

7. Ca’fer es-Sâdık’tan gelen rivayette İhlâs suresinde geçen “الصمد” kelimesi her bir harfî üzere şöyle te’vil edilmiştir: “الصمد” lafzı beş harften oluşmaktadır. Elîf Allah’ın Ehadiyyetine, lâm Uluhiyyetine delâlet eder. İki harf birbirine idgam olmuştur ki, telaffuzda değil ancak yazıda ortaya çıkar. Bu ise, Allah’ın Ehadiyyet ve Uluhiyyetinin gizliliğine, hislerle idrak ve insanlarla kıyas edilemeyeceğine delâlet eder. Lafızda olan gizlilik akılların O’nu idrak edemeyeceğinin ve ilmen de

²²⁰ Â’râf 7/ 142.

²²¹ Zâriyât 51/ 49.

²²² Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 193, 194.

²²³ İhlâs 112/ 1.

²²⁴ Fecr 89/ 21, 22.

²²⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 201.

kavrayamayacağının delilidir. Bu iki harfin yazıda ortaya çıkması Allah'ın âriflerin kalbinde zuhur etmesi ve cennette de sevdiği kullarına görünmesine işârettir. Sâd ise Allah'ın kuluna vaad ettiği şeyde Sâdık olduğuna delâlettir. Allah'ın sözü de, fiili de doğrudur ve kullarına da doğruluğu emreder. Mîm harfi Allah'ın mülküne işâret etmektedir ki, hakiki Melik O'dur. Dal ise Allah'ın ebediyet ve ezeliliğinin devamlı olduğuna alâmettir.”²²⁶

2.2.2. İhlâsla İlgili Yorumlar

Bakara suresinin 139. âyetinde geçen “مُخْلِصُونَ” ifadesi *Keşf ve'l-Beyân*'da İhlâs bölümü başlığı altında incelenmiştir. Bu kavram konusunda önce Peygamber'e (s.a.v.) isnad edilen şu hadis aktarılmıştır: “Her gerçeğin bir hakikatı vardır, kul Allah'ın yarattığı eserler üzere O'na hamd etmeyi sevmedikçe ihlâsın gerçek mahiyetine ulaşamaz.” Ayrıca Sa'lebî'nin zikrettiği bazı rivayetlerde “ihlâs, kulun dinine sadık kalması, amellerini samimiyetle yalnız Allah rızası için yapması ve Allah'a ortak koşmaması, davranışlarının içi dışı bir olması” şeklinde yorumlanmıştır. Yani sütün kir ve kandan sıyrılıp süzülüşü gibi amellerin de ayıp ve kusurlardan arınmasıdır.²²⁷

İhlâs, ibadet ve davranışları samimiyetle yalnız Allah rızası için yapmaktır. Kalbi çirkin düşüncelerden uzak tutarak onu temiz tutmaktır. İbadetlerde ve amellerde riya kapısının kapanmasıdır.²²⁸ Nitekim *el-Keşf*'te ihlâsın zıddı olan riyakârlık hakkında şöyle rivayet geçmektedir: “Riyakârın alâmeti üçtür: yalnız başına kaldığı zaman tembellik eder, insanlar arasında kendini çalışkan olarak gösterir, birisi onu övdüğü zaman da daha fazla amel yapmaya çalışır.”²²⁹

2.2.3. Kur'ân ve Hz. Muhammed (s.a.v.) ile İlgili Yorumlar

1. أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ ۚ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

²²⁶ Sa'lebî, *el-Keşf*, 10: 335.

²²⁷ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2: 6, 7.

²²⁸ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 169.

²²⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2: 7.

“Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak hâlinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”²³⁰

Sa’lebî âyette geçen “yağmur”un Kur’ân’a işâret ettiğini ifade ederek şu yorumda bulunmaktadır: “Allah kafir ve münafıkların halini çölün karanlık gecesinde gök gürültülü ve şimşekli yağmura tutulan bir kavme benzetmiştir. ‘المَطَرُ’ Yağmur Kur’ân’a delâlet eder ki, yağmurun canlılara hayat vermesine sebep olduğu gibi Kur’ân da kalplere hayat vermeye sebeptir. ‘فِيهِ ظُلُمَاتٌ’ Karanlık ise Kur’ân’da küfür, şirk, şüphelerin zikredilmesine, fitne ve zorlukların beyanına alâmet eder. ‘وَرَعْدٌ’ Gök gürültüsü de kâfir ve münafıkların Allah’ın cezasıyla korkutulmasına, yasaklanan şeylerin ve (bu yasağı çiğneyenleri) cehennemde beklemekte olduğunun zikredilmesine işâret eder. ‘وَبَرْقٌ’ Şimşek ise Kur’ân’da geçen şifa âyetlere veya Kur’ân’ın kalplere şifa olduğundan ve hidâyetin, nurun, cennetin beyân edildiğine delâlet eder.”²³¹

اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِثْكَاهٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Allah, göklerin ve yerin nûrudur. O’nun nûrunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandil gibidir. O lamba kristal bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani zeytinden (çıkan yağdan) tutuşturulur. Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. (Bu,) nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir. Allah insanlara (işte böyle) temsiller getirir. Allah her şeyi bilir.”²³²

Sa’lebî bu âyetin te’vili konusunda birtakım rivayetleri aktarmaktadır. Örneğin bir rivayette âyeti şöyle te’vil etmektedir: “Allah’ın bu âyeti mü’minin kalbinde

²³⁰ Bakara 2/ 19.

²³¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1: 165.

²³² Nûr 24/35.

bulunan Kur’ân’a bir misaldır. Işığın sönmeksizin aydınlığını sürdürmesi gibi, insanlar Kur’ânla hidayete erişerek, onunla amel etmektedir. الْمَصْبَاحُ (ışık) Kur’ândır, الرَّجَاجَةُ (cam fânûs) mü’minin kalbidir, الْمِشْكَاءُ (kandil) mü’minin lisanıdır, الشَّجَرَةُ الْمُبَارَكَةُ (mübarek ağaç) ise vahiydir.” Başka bir te’vilinde şöyle geçmektedir: “Bu âyet mü’minin misalidir. الْمِشْكَاءُ (kandil) mü’minin nefsidir, الرَّجَاجَةُ (cam fânûs)mü’minin kalbidir, الْمَصْبَاحُ (ışık) Allah’ın mü’minin kalbine yerleştirdiği iman ve Kur’ândır, يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ (mübarek bir ağaçtan tutuşturulur) ise yalnız Allah için olan ihlâstır.”

İbn Ömer’den (ö. 73/692) gelen rivayette bu âyet şu şekilde tefsir edilmiştir: وَالْمَصْبَاحُ Muhammed’in (s.a.v.) iç dünyasıdır, الرَّجَاجَةُ ise o’nun kalbidir, الشَّجَرَةُ الْمُبَارَكَةُ Allah’ın onun kalbine yerleştirdiği nurdur, لَا شَرَفَ لَنَا وَلَا لَنَا وَلَا غَرَبَ لَنَا o ne yahudî ne de nasrânîdir, يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ İbrahim’dir (a.s.), نُورٌ عَلَى نُورٍ Allah Hz. Muhammed’in (s.a.v.) kalbine nur yerleştirdiği gibi Hz. İbrahim’in (a.s.) de kalbine nur yerleştirmiştir.”²³³

3. وَالنَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ

“İnmekte olan yıldız andolsun ki,”²³⁴

Sa’lebî âyette geçen “النَّجْمُ” (yıldız)’ın Peygamber’e (s.a.v.) delâlet ettiği görüşündedir. Nitekim konuyla ilgili Ca’fer es-Sâdık’ın şu yorumunu rivayet etmektedir: “Bu âyet Mi’rac gecesi Muhammed’in (s.a.v.) semâdan indiğine delâlet eder.”²³⁵

4. إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ * فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ

“Şüphesiz biz sana Kevser’i verdik. Öyleyse Rabbin için namaz kıl ve kurban kes”²³⁶

Müfessirimiz “الْكَوْثَرُ” (Kevseri) Muhammed’in (s.a.v.) kalbine yerleştirilen “nur” şeklinde te’vil ederek şöyle rivayette bulunmaktadır: “Biz senin kalbine seni

²³³ Sa’lebî, *el-Kesf*, 7: 105, 106.

²³⁴ Necm 53/ 1.

²³⁵ Sa’lebî, *el-Kesf*, 9: 135.

²³⁶ Kevser 108/ 1.

Allah’a yönlendiren ve O’ndan başkasını da kalbinden söküp atan nuru, ümmetine de şefaatinı verdik.” Başka bir yorumu da şöyledir: “Kevser Kur’ân’ın kolaylığı ve şeriatın hafifliğine delâlet eder.”²³⁷ Yani Allah kullarına Kur’ân’ı kolay, şeriatını da hafif kılmıştır. Surenin ikinci âyetini ise şöyle yorumlamaktadır: “Allah için namaz kıl ve kalbindeki arzu hevesleri kurban et. Yani kalbinde bulunan hevâları yok et.”²³⁸

2.2.4. Hikmetle İlgili Yorumlar

1. يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ

*“Allah hikmeti dilediğine verir.”*²³⁹

Müfessirimiz “hikmeti” bazı işâret ehlinden nakille “rabbânî ilim” olarak yorumlarken başka bir te’vilinde şöyle demektedir: “Hikmet, ilham ve vesveseyi ayırt edici nurdur.” Ayrıca şu yorumu da dikkat çekmektedir: “Hikmet, sana şehvetinin değil hak düşüncenin hükmetmesidir.”²⁴⁰

2. وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ

*“Ölüden diriye çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın...”*²⁴¹

Sa’lebî âyetteki bu ifade hakkında şöyle yorumda bulunmaktadır: “Allah günahkar kimsenin kalbinden hikmeti söküp çıkarır hatta artık bu hikmet onda bulunmaz ve onu âriflerin dilinden düşürür (itibarını düşürür).” Başka bir yorumunda şöyle demektedir: “Allah pis olandan temiz, temiz olandan ise pisi çıkarır.”²⁴² Sa’lebî’nin bu yorumundan anlaşıldığı üzere Allah kâfir kavmin içinden (kalbinde Hakk’a olan meylinde dolayı) birine ya da birkaç gruba hidâyet vererek İslâmla şereflelendirebilir, aynı şekilde İslâm toplumunun içinde müslüman görünüşünde yaşayan ve kalbinde nifak bulunan kimselerin de munafıklığını açığa çıkarabilir.

²³⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 310.

²³⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 313.

²³⁹ Bakara, 2, 269.

²⁴⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 271.

²⁴¹ Âl-i İmrân 3/ 27.

²⁴² Sa’lebî, *el-Keşf*, 3: 46.

لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ 3.

“Rabbin’den bir işaret görmeseydi ...”²⁴³

Sa’lebî âyette geçen “بُرْهَانَ” lafzının ilim ve hikmete delâlet ettiğini zikir ettikten sonra işâret ehlinin şu yorumunu aktarmaktadır: “Mü’minin mârifet sırrında Allah’ın verdiği bir burhan vardır ki, mü’min o burhanı gördüğünde (kavradığında) kötülüklerden engellenir.”²⁴⁴

2.2.5. Nimetle İlgili Yorumlar

Sa’lebî Lokman suresi’nde geçen وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً “ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi?...”²⁴⁵ âyetini şu şekilde tefsir etmektedir: “الظَّاهِرَةُ Allah’ın kullarına lütufta bulunduğu bolca nimetlerine delâlet eder. Beyanı da şu âyettedir: أُنْعِمْتُ عَلَيْهِمْ Onlara lütuf ve ikramda bulundun...”²⁴⁶ الباطنة ise talime işârettir. Bu âyet de onu beyan etmektedir: وَيُعَلِّمُكُم مَّا ‘²⁴⁷ ve (Peygamber) Size bilmediğiniz şeyleri öğretiyor.”²⁴⁷ Yani batınî nimetten kast Allah’ın kullarına ihsan ettiği ilimdir. Devamındaki bazı yorumlarında ise şöyle demektedir: “Zâhirî nimet mal ve evlada, bâtınî nimet ise hidâyet ve irşâda delâlet eder.” Diğer bir rivayette ise şöyle geçmektedir: “Allah’ın açık nimeti sen ve akrabaların arasındaki bağıdır, gizli nemeti ise sen ve Allah arasındaki yakınlık ve sırlardır.”²⁴⁸

2.2.6. Ma’rufla İlgili Yorumlar

وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ 1.

“Onlardan: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! Diyenler de var.”²⁴⁹

²⁴³ Yûsuf 12/ 24.

²⁴⁴ Sa’lebî, *el-Keşf*, 5/ 213

²⁴⁵ Lokman 31/ 20.

²⁴⁶ Fatiha 1/ 7.

²⁴⁷ Bakara 2/ 151.

²⁴⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 7: 319, 320.

²⁴⁹ Bakara 2/ 201.

el-Keşf ve'l-Beyân'da bu âyetin tefsiri şu şekilde yapılmıştır: “رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا” Allah’ım bize bu dünyada da iyilik ver. Dünyadaki iyilik ise helal rızık, güzel amel, ilim, ibadet, tevfiğ, yakîn, ismet, ihlâs ve taattır. فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةٌ ahirette de iyilik ver. Ahiretteki iyilik ise sevap, mağfiret, Allah’ın rızası ve O’nun sevdiği kullarıyla buluşmak, hesabın kolaylığı, cehennemden kurtulmak ve cennete girmektir.”²⁵⁰

2. مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

“Kimdir Allah’a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. Allah (rızık) daraltır ve genişletir. Ancak O’na döndürüleceksiniz.”²⁵¹

Sa’lebî âyette geçen “الْقَرْضُ” (borç) lafzıyla ilgili bir kaç rivâyeti zikrettikten sonra işâret ehli şöyle dedi diyerek yorumda bulunmaktadır: “Allah sevdiği mü’min kullarına muhabbetini izhar etmek amacıyla borç lafzıyla (fakir fukarâyâ) sadaka vermeyi emretmektedir.”²⁵² Bu te’vilden anlaşıldığı üzere bir kimse yalnız Allah’ın sevabını umarak sadakada ya da ödünçte bulunursa Allah da onun sıkıntılarını giderir ve ecrini de arttırır.

Müfessir âyetteki “يَقْبِضُ” ifadesini Allah bazılarının kalplerini daraltır ki hayra yönelsin, “وَيَبْسُطُ” ifadesi ise Allah kimilerine hayrı nefsinin önüne geçirmiştir şeklinde yorumlamaktadır.²⁵³

3. لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ

“Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne sarfederseniz, Allah onu hakkıyla bilir.”²⁵⁴

Sa’lebî bu âyette geçen “الْبِرَّ” lafzından murad “Cennettir” dedikten sonra Atâ b. Ebî Rebâh’ın (ö. 114/732) şu yorumunu aktarmaktadır: “Allah rızası için kalpten ihsanda bulunmadığınız sürece dinin şerefine ve gerçek takvâyâ erişemezsiniz. Siz

²⁵⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 115, 116.

²⁵¹ Bakara 2/ 245.

²⁵² Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 206.

²⁵³ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 207.

²⁵⁴ Âl-i İmrân 3/ 92.

sıhhatli olduğunuz halde cimrilik yapıyorsunuz ve hayatınızın ferahlık içinde geçmesini isteyerek fakirlik haline düşmekten korkuyorsunuz.”

Sa’lebî’nin aktardığı diğer bir rivayette şöyle anlatılmaktadır: “Müslim’in başkasına en ufak bir infakta bulunmasında hatta bir tane hurma verirken bile Allah rızasını gözetmesidir.”²⁵⁵

2.2.7. Şükür Konusuyla İlgili Yorumlar

ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Sonra bunun ardından, şükredersiniz diye biz de sizi bağışlamıştık.”²⁵⁶

Sa’lebî âyette geçen “الشُّكْرُ” (şükür) kavramının mâhiyeti hakkında şöyle yorumda bulunmaktadır: “الشُّكْرُ Sana verilen nimetin farkına vararak rızık sahibine karşı mütevacızlıkta bulunmaktır. Ayrıca şükür kötülüklerden uzak durmak, iyiliklere devam etmek, şehvetin arzularına muhalefet etmek, itaat etmek, Allah’ın rızasını gözetmek gibi beş şeyden oluşmaktadır.”²⁵⁷

Sa’lebî’nin bu konu ile ilgili hocası el-Habîbî’den aktardığı bir rivayette şöyle anlatılmaktadır: “Ebü’l Hasan Ali b. Abdurrahim’e ‘Allah’a şüküredenlerin en hayırlısı kim?’ diye sordular. O da şöyle cevapta bulundu: ‘Günahlardan temiz olduğu halde kendini günahkar sayan, en az farz ibadetlerin sayısı kadar nafile ibadetleri kıldığı halde kendini az ibadet yapan kimselerden sayan, dünya nimetlerinin azına razı olduğu halde kendini müflis olanlardan sayan kimse Allah’a şükür edenlerin en hayırlısıdır.’”²⁵⁸

2.2.8. Zikirle İlgili Yorumlar

وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا 1.

²⁵⁵ Sa’lebî, *el-Kesf*, 3: 109, 110.

²⁵⁶ Bakara 2/ 52.

²⁵⁷ Sa’lebî, *el-Kesf*, 1: 196.

²⁵⁸ Sa’lebî, *el-Kesf*, 1: 196.

“Unuttuğun zaman Rabbini an ve ‘Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır’ de.”²⁵⁹

Müfessir, Allah’ın “وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ” *Unuttuğun zaman Rabbini an*” emri’nin mânası hakkında şöyle yorumda bulunmaktadır: “Allah’ı zikir etmekten alıkoyan her şeyi unuttuğun zaman Rabbini an demektedir. Çünkü Allah’ı zikir etmek, ondan başka her şeyi unutmakla gerçekleşir.” Ayrıca Sa’lebî buna benzer Zünnûn el-Mısrî’nin (ö. 245/859) şu yorumunu aktarmaktadır: “Allah’ı gerçek mâhiyeti üzere zikir eden kimse Allah’tan başka her şeyi unuttur, kişi her şeyi unutup Allah’ı andığı vakit Allah da onun bütün her şeyini korur...”²⁶⁰ Yani bu yorumdan anlaşıldığı üzere kulun Allah’ı andığı zaman içten samimiyetle, ihlâsla zikirde bulunması gerekmektedir.

ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ ۚ
بِإِذْنِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ

“Sonra Kitab’ı, kullarımız arasından seçtiklerimize verdik. Onlardan kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah’ın izniyle hayırlarda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.”²⁶¹

Sa’lebî bu âyetin mânasını birçok rivayetle detaylıca anlatmaya çalışmıştır. Örneğin Ebû Osman el-Hîrî’den (ö. 298/910) aktardığı bir rivayette şöyle geçmektedir: “الْمُقْتَصِدُ lisanında Allah’ı zikreden ancak yaptığı fiilleri buna uymayandır. السَّابِقُ lisanında Allah’ı zikreden ve bütün uzuvlarıyla O’na itaatla bulunandır. الظَّالِمُ lisanında Allah’ı zikreden, bütün uzuvlarıyla O’na itaat eden ve yaptığı amellerinde ihlâslı olandır.” Buna benzer başka bir yorumunda şu şekilde te’vil yapılmıştır: “الظَّالِمُ Allah’ı zikir etmeyen kimsedir, الْمُقْتَصِدُ Allah’ı kalbiyle zikreden kimsedir, السَّابِقُ Rabbi’nin her zaman gözetiminde olduğunu unutmayan kimsedir.”

Bu âyetin mânası Sa’lebî’nin İbn Atâ’dan aktardığı bir rivayette şu şekilde açıklanmıştır: “الظَّالِمُ Allah’ın seni bu dünyada yarattığı ve nimetlendirdiği için O’nu dünya bakımından sevmendir, الْمُقْتَصِدُ Allah’ın ahirette senin günahlarını bağışlayıp

²⁵⁹ Kehf 18/ 24.

²⁶⁰ Sa’lebî, *el-Kesf*, 6: 164.

²⁶¹ Fâtır 35/ 32.

seni cennetine kavuşturacağı için Hakk'ı ahiret bakımından sevmendir, السَّابِقُ ise sadece Allah rızasını murat edip, kendi nefsi için hiçbir şey talep etmeyen ve isteklerine karşı Allah'ın hükümleri galip gelen kimsedir.”²⁶² Başka bazı kaynaklarda bu rivayetteki “الْمُقْتَصِدُ ve الظَّالِمُ” ifadesinin tefsiri gaib sıygasıyla gelmiştir.²⁶³

2.2.9. Takvâ ile İlgili Yorumlar

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ 1.

“O kitap (Kur’ân); onda asla şüphe yoktur. O, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için bir yol göstericidir.”²⁶⁴

Müfessir âyette geçen “التَّقْوَى” (takvâ) kavramını bir başlık altında detaylıca incelemektedir. Onlardan bazıları şunlardır: “Takvâlı olmak, Allah’ın yasakladıklarından uzak durmak ve emrettiklerini yerine getirerek kalbi gafletten, nefsi şehvetten, boğazı lezzetten, uzuvları kötülükten sakındırmaktır.” Diğer bir yorumu da şöyledir: “Kulun Allah’tan uzaklaştıracak olan her şeyden sakınması ve şeriat üzere muhafazakar olmasıdır.”

Ayrıca Sa’lebî Ömer b. Abdulaziz’in (ö. 101/720) bu konu hakkında şöyle dediğini nakletmektedir: “Takvâlı olmak, gece ve gündüz ayakta olmak değildir (gece, gündüz ibâdet etmek). Bilakis takvâ haramdan sakınmak ve farzları yerine getirmektir...”²⁶⁵

Zikredilen bu yorumlardan sonra takvâ kavramı hakkında şöyle bir değerlendirme yapabiliriz: “Takvâ, kulun maneviyatına yararı olmayan şeylerden sakınması ve Allah’ın koyduğu kanunlara bağlı kalmasıdır.”

وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الرِّادِ التَّقْوَى وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ 2.

²⁶² Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 110, 111.

²⁶³ Kurtubî, *el-Câmi’*, 14: 348; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr* (Dimaşk, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru’l-Kelim et-Tayyib, 1384/1994), 11: 249; Muhammed Sıddîk Bahâdır Han b. Hasan b. Ali el-Kannevcî, *Fethu’l-Beyân fî Makâsidi’l-Kur’ân* (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye 1992), 11: 249.

²⁶⁴ Bakara 2/ 2.

²⁶⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1: 142-144.

“(Ahiret için) azık toplayın. Kuşkusuz, azığın en hayırlısı takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) dır. Ey akıl sahipleri, bana karşı gelmekten sakının.”²⁶⁶

Ebû İshak işâret ehli’nden nakille şöyle yorumda bulunmaktadır: “Allah kullarına ahiret seferini hatırlatmaktadır ve onlara iki dünya için de azık toplamasını teşvik (emir) etmektedir. Ahiretin azığı ise takvâlıktır.”²⁶⁷

Ayrıca Sa’lebî konuyla ilgili şair el-A’sâ’nin (ö. 100/718) şu şiirini zikretmektedir:

إذا أنت لم ترحل ب زاد من التقى ولا قيت بعد الموت من قد تزودا
ندمت على ألا تكون كمثلته وأنت لم ترصد كما كان أرسدا

Gidersen takva azıksız ahirete, karşılaşırsın azıklanan biriyle
Onun gibi olmadığına pişmansın, geçti artık hazırlığın bitmiştir.²⁶⁸

2.2.10. Tevekkülle İlgili Yorumlar

فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

“Kararını verdiğin zaman da artık Allah’a tevekkül et (dayanıp güven). Çünkü Allah, kendisine tevekkül edenleri sever.”²⁶⁹

Sa’lebî tefsirinde “التَّوَكَّلْ” (tevekkül) konusuna bir başlık açarak detaylıca değinmiştir. Mesela bir rivayetinde tevekkülü şöyle izah etmektedir: “Tevekkül kulun Allah’ın huzurunda bulunmasıdır. Tıpkı cansız beden, yıkayan kimsenin önünde bulunması gibidir ki, hareketsiz bedeni istediği gibi döndürerek yıkasın. Mütevekkil kimse de Allah’tan ne istesin, ne de reddetsin.” Başka bir yorumunda şöyle açıklamaktadır: “Tevekkül nefsin için Allah dışında başkasından istememen, rızık için Allah’tan başkasına üzülmemen ve işlerinde de riyâdan sakınmandır.” Ayrıca Sehl et-Tüsterî’nin şu yorumunu da aktarmaktadır: “Tevekkül bütün mahlukata rızık vereni

²⁶⁶ Bakara 2/ 197.

²⁶⁷ Sa’lebî, *el-Kesf*, 2: 107.

²⁶⁸ Sa’lebî, *el-Kesf*, 2: 107.

²⁶⁹ Âl-i İmrân 3/ 159.

tanımaktır (Mârifetullâh). Bir kimsenin, yeri üzerinde bitkiler bitmeyen demir gibi, göğü yağmuru yağmayan değersiz varlık gibi görmeyince ve Allah'ın da bütün bunlara rağmen ona rızık vermeyi unutmamasını bilmeyince gerçekten Allah'a tevekkül etmiş sayılmaz.²⁷⁰

Bazı insanlar Behlûl-i Dâna (ö. 183/799) hazretlerine Allah'a tevekkül eden kulun vasfı hakkında sorduğunda, “Nefsin halk arasından uzaklaşması ve kalbin de Hakk'a yaklaşmasıdır” diyerek cevapta bulunmuştur.²⁷¹

Bütün bu yorumlardan anlaşıldığı üzere “tevekkül” kulun içinde bulunduğu haline şükür etmesi, rızıkın halktan değil Hakk'tan geldiğini bilmesidir diyebiliriz.

2.2.11. İnsan ve Nefisle İlgili Yorumlar

1. فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Tağutu (saptırıcıları) inkar edip Allah'a inanan kimse, kopmak bilmeyen sağlam bir kulpa sarılmıştır. Allah işitendir, bilendir.”²⁷²

Müfessir âyette geçen “طاغوت” lafzını herkesin kötülüğü emreden kendi nefsidir diyerek şu âyetle görüşünü desteklemektedir.²⁷³ “إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ” “Şüphesiz nefis aşırı derecede kötülüğü emreder...”²⁷⁴

2. وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أَوْ لَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Hani İbrahim, “Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster” demişti. (Allah ona) “İnanmıyor musun?” deyince, “Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için” demişti. “Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp

²⁷⁰ Sa'lebî, *el-Keşf*, 3: 192, 193.

²⁷¹ Sa'sebî, *el-Keşf*, 3: 194.

²⁷² Bakara 2/ 256.

²⁷³ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2: 236.

²⁷⁴ Yûsuf 12/ 53.

*her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir”*²⁷⁵

Sa’lebî âyette geçen kuşlarla ilgili birtakım rivayetleri aktardıktan sonra şöyle bâtinî yorumda bulunmaktadır: “Âyetin zâhirinde İbrâhim (a.s.) dört kuşu kesmekle emredildiği gibi, bâtinî anlamda da nefsinde bulunan dört şeyden arınmakla emredildi. Âyette geçen dört kuş’tan murad kartal, tavus, karga ve horozdur. Kartal insan’ın ömrünün uzun olmasını istemesine, tavus dünya hayatının ziynetlerini arzu etmesine, karga insanda bulunan hırsla, horoz insanın arzu şehvetine delâlet etmektedir.”²⁷⁶

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

*“Ey İman edenler! Sabredin, düşmanlarınızdan daha sabırlı olun, cihada hazır bulunun, Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa erişebilirsiniz.”*²⁷⁷

Sa’lebî bu âyetin te’vili konusunda Serî es-Sakatî’nin (ö. 251/865) şu yorumunu bize aktarmaktadır: “اصْبِرُوا içinde bulunduğunuz dünyaya sabredin, Allah’tan selâmetliğini umun, وَصَابِرُوا ise istikamet üzere savaştığınızı zaman sabredin, وَرَابِطُوا dan kast nefsi levvamedir (yani nefsinizi bağlayın, gözetin), وَاتَّقُوا akibetinde pişmanlık getirecek şeylerden sakının...”²⁷⁸

إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا * إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا * وَإِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا

*“Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız olarak yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. Bir iyiliğe uğrarsa onu herkesten meneder.”*²⁷⁹

Musannif bu âyetleri sırasıyla şöyle tefsir etmektedir: “Şüphesiz insan şehvet ve hevese çok iştahlı olarak yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokunduğu zaman sabır

²⁷⁵ Bakara 2/ 260.

²⁷⁶ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 257.

²⁷⁷ Âl-i İmrân 3/ 200.

²⁷⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 3: 240.

²⁷⁹ Meâric 70/ 19, 20, 21.

etmeyen, bir iyilik uğradığı zaman da şükür etmeyendir. Yani yoksulluğa tehammül edemeyen, bollukta da başkasıyla paylaşmaktan cimrilenendir.”²⁸⁰

5. وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا

“Şüphesiz mescitler, Allah’ındır. O hâlde, Allah ile birlikte hiç kimseye kulluk etmeyin.”²⁸¹

el-Keşf ve l-Beyân’da bu âyetin yorumu şöyle yapılmıştır: “Allah الْمَسَاجِدُ (mescitler) lafzı ile kulun uzuvlarını kastetmiştir ki, kul o uzuvlarla Allah’a secde eder. Onlar insanın iki ayağı, iki dizi, iki eli ve yüzünden oluşan yedi uzvudur.”²⁸² Yani kulun bu uzuvlarla Allah’tan başkasına ibadet, secde etmesi men edilmiştir.

6. Kıyâme suresi’nde geçen وَلَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ “Kendini kınayan (pişmanlık duyan) nefse yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)”²⁸³ nefsi levvâme kavramı Sa’lebî tefsirinde ilk sûfilerden gelen bazı rivayetlerle açıklanmıştır. el-Ferrâ’ya (ö. 202/827) göre bu tür nefis “ne itaatkar ne de günahkar nefistir ki, ancak iyi amel yaptığı zaman daha fazla yapsaydım, yaptığı iş kötü olursa da keşke yapmasaydım diyerek sürekli kendini kınayan nefistir.” Bazı âlimler bu nefis mü’minin, bazıları da kâfirin nefsidir diyerek yorumda bulunmuştur. Mesela mü’min kimsenin nefsi diyenler “mü’mini ancak yaptıklarından dolayı sürekli kendini kınadığını ve nefsini hesaba çektiğini görürsün fakat günahkar kimse ne nefsini hesaba çeker, ne de gözetir” demektedir. Kâfirin nefsi diyenler ise “kâfir kimse âhirette keşke Allah’ın emirlerine gevşek dayanmasaydım diye nefsini kınayacaktır”²⁸⁴ diye yorumda bulunmaktadır.

Sehl et-Tüsterî’den (ö. 283/896) aktardığı rivayette bu tür nefis şöyle anlatılmaktadır: “Bu nefis insandaki hırs ve emelden karinedir ki, ancak kendinde kötülük emaresini bulundurur.” Ayrıca ilk sûfilerden olan Ebû Bekir Verrâk’tan (ö.

²⁸⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 39.

²⁸¹ Cin, 72/ 18.

²⁸² Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 54.

²⁸³ Kıyâme 75/ 2.

²⁸⁴ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 82.

280/893) bu konu hakkında şöyle rivayet bulunmuştur: “Bu nefis münafık nefistir ki, çünkü ahidini yerine getirmez. Bu nefis riyakar nefistir ki, çünkü bir şeyi yapmaya çalıştığı ve gayrette bulunduğu zaman ancak halka gösteriş için yapar. Bu sıfatları kendinde bulunduran kimse ise hakikaten o nefsini kınamaya devam etmelidir.”²⁸⁵

7. إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا

“Gerçekten biz insanı, karışım hâlindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu iştir ve görür kıldık.”²⁸⁶

Sa’lebî bu âyetin yorumu konusunda hocası Sülemî’nin şöyle dediğini aktarmaktadır: “Allah insanı dokuz türlü karışımla yaratmıştır ki, onların üç tanesi fitne, üç tanesi inkar, diğer üç tanesi inançdır. Fitneyle alakalı olan üç şey ise insanın iştir, görmesi ve konuşmasıdır, inkarla alakalı olan üç şey insanın nefsi, hevası ve içindeki şeytanî vesvesesidir, inançla ilgili üç şey ise insanın aklı, rûhu ve melekesidir. Allah kuluna (hidâyet üzere) destekte bulunduğu zaman aklı kalbe yerleşir ve melekesi yükselir, nefsi ona teslim olur ve arzu hevası da buna karşı çaresiz kalır. Hal böyle olunca da nefis rûha, heva ise akla uyum sağlar ve (bir nevi) Allah’ın şu emri ‘ قَاتِلُوهُمْ ‘ قَاتِلُوهُمْ ... حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ Bir fitne kalmayıncaya kadar onlarla savaşın...’²⁸⁷ gerçekleşmiş olur.”²⁸⁸

8. قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ

“Canı çıksın o insanın, o ne nankördür!”²⁸⁹

Sa’lebî bu âyeti şöyle yorumlamaktadır: “Doğru yolu bulamayan insanın cahilliğinden ve Allah’ın vaad ettiklerine ses çıkarmamasından (Allah’ın emir ve yasaklarını dikkate almamasından) dolayı, onun için bütün iyilik yollarının kapanmasıdır.”²⁹⁰

²⁸⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 82.

²⁸⁶ İnsan 76/ 2.

²⁸⁷ Bakara 2/ 193.

²⁸⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 94.

²⁸⁹ Abese 80/ 17.

²⁹⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 132.

إِنَّهُ كَانَ فِي أَهْلِهِ مَسْرُورًا 9.

“Şüphesiz o, (dünyada iken) yakınları arasında sevinçliydi.”²⁹¹

Bu âyetin tefsiri konusunda Sa’lebî hocası Sülemî’nin, o da hocası Mansur b. Abdullah’ın, o da Ebü’l-Kâsım el-Mısırî’nin, o da İbn Atâ’nın (ö. 309/922) şöyle dediğini aktarmaktadır: “Şüphesiz o, dünyada kendi nefesine tabi olan ve dünyevî işler için vaktini boşa harcayanlardandı.”²⁹² Görüldüğü üzere bu te’vilin surenin önceki âyetleri de dikkate alınarak yapıldığını anlamaktayız. Yani amel defteri arkasından verilen kimse yer yüzünde Allah’ın emir ve yasaklarını çiğneyerek arzu ve hevâsına tabi olarak imtihan hayatını boş şeylerle doldurmuştur.

يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً * فَادْخُلِي فِي عِبَادِي * وَادْخُلِي جَنَّاتِي 10.

“Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön. (Seçkin) kullarım arasına katıl ve cennetime gir!”²⁹³

Sa’lebî bu âyetleri şu şekilde te’vil ediyor: “يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ Ey dünya hayatına hoşnut olan nefis! ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ Dünyayı terk edip Allah’a dön! رَاضِيَةً Allah’ın senin için hazırladıklarına razı olarak, مَرْضِيَّةً Allah da senden razı olduğu halde, فَادْخُلِي cennetime gir!”²⁹⁴ وَادْخُلِي جَنَّاتِي Sâlih kullarımla birlikte فِي عِبَادِي

2.2.12. Kalple İlgili Yorumlar

إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طَوًى 1.

“Hiç şüphesiz, ben senin Rabbinim. O halde hemen ayakkabılarını çıkar. mukaddes vadi Tuvâ’dasın.”²⁹⁵

Ebü İshak Allah’ın Musa’ya “فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ Hemen ayakkabılarını çıkar” emrini işârî yönünden şu şekilde yorumlamaktadır: “Kulun ayaklarının çıplaklığı tevâzuya

²⁹¹ İnşikâk 84/ 13.

²⁹² Sa’lebî, *el-Kesf*, 10: 160.

²⁹³ Fecr 89/ 27, 28, 29, 30.

²⁹⁴ Sa’lebî, *el-Kesf*, 10: 204.

²⁹⁵ Tâ-Hâ 20/ 12.

işâret olunduğundan dolayı Mûsa ayakkabılarını çıkarmakla emrolundu. Bundan dolayı selef de Kâbe'yi tavaf ederken ayakkabılarını çıkarmıştır.” İşâret ehlerinden nakille başka bir yorumunda şöyle demektedir: “Kalbini ailenden ve çoluk çocuğu düşünmekten boşalt.” Ayrıca müfessir bir kimsenin rüyasında ayakkabı giymiş olması onun evleneceğine işârettir diyerek tabirde bulunmaktadır.²⁹⁶

مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ * بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ

“(Suları acı ve tatlı olan) iki denizi salıvermiştir; birbirine kavuşuyorlar. (Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmıyorlar.”²⁹⁷

Sa’lebî tasavvuf erbabından nakille bu âyeti şu şekilde tefsir etmektedir: “مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ ifadesinden kasıt kalbin marifeti ve nefsin masiyetidir. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ ise ismet ve rahmet perdesidir, لَا يَبْغِيَانِ ise, isyankar nefsin Allah’ı tanıyan kalbe hiçbir etkisi olmayacağına delâlettir.” Bu yorumun devamında İbn Atâ’dan şöyle nakilde bulunmaktadır: “Allah ve kul arasında iki nehir vardır. Birincisi ise necât (kurtuluş) nehridir ki, o da Kur’ândır. Kur’ân’a sımsıkı sarılan ise kurtuluşa ermiştir. İkincisi ise helâk nehridir ki, o da dünyâdır. Dünyâyâ bağlı kalan kimse ancak ve ancak helâk olmuştur.”²⁹⁸

وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَنْ أَشْرَكَتَ لِيَحْبُطَنَّ عَمَّا كَ

“(Ey Muhammed) Şüphesiz sana ve senden önceki peygamberlere şöyle vahyedildi: “Eğer Allah’a ortak koşarsan elbette amelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun”²⁹⁹

Sa’lebî bu âyeti şu şekilde te’vil etmektedir: “Allah kuluna: Kalbinin sırrında benden başkası doğacak olursa; elbette amelin boşa çıkar” diye ikazda bulunmaktadır.”³⁰⁰

²⁹⁶ Sa’lebî, *el-Keşf*, 6: 240

²⁹⁷ Rahmân 55/ 19, 20.

²⁹⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 182.

²⁹⁹ Zümer 39/ 65.

³⁰⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 250.

4. Tûr suresinin ikinci âyetinde geçen “وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ” *Yazılmış bir kitaba (and olsun)”* yazılmış kitap Sa’lebiye göre “Allah evliyâ kullarının kalbine imandan eserler yazmasına işarettir”³⁰¹ bu görüşünün beyanı olarak da şu âyeti zikretmektedir: *أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ* “İşte onların kalbine Allah imanı yazmış...”³⁰²

5. *جَزَاؤُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ*

*“Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rablerine derin saygı duyanlara mahsustur.”*³⁰³

Müfessirimiz âyette geçen “الرِّضَا” (rıza) kavramını şöyle açıklamaktadır: “Kalpten bütün kerâhiyetleri atarak, hoşnutluk ve ferah kalbe yerleştirmektir. Başka bir deyişle Allah’ın hükmünün cereyânı altında kalbi sükûn tutmaktır. Eğer sen Allah’ın hükmünden hoşnut olmazsan, o zaman nasıl Allah’ın senden razı olmasını istersin?...”³⁰⁴

6. *el-Keşf ve l-Beyân*’da Felak suresinde geçen “الْفَلَقُ” kelimesi Hakîm et-Tirmizî’den (ö. 320/932) gelen rivayetle şu şekilde tefsir edilmiştir: “Allah seçkin kullarının kalbini (her türlü çirkin düşüncelerden) muayene etmiş ve o kalbe nuru yerleştirmiştir. Bu sebeble Allah’ın seçkin kullarına engel olan bütün örtüler ortadan kalkmış ve kapalı olan şeyler de açığa çıkmıştır.”³⁰⁵ Yani Allah sevdiği ârif kullarının kalplerini ilme açmıştır. Onlar avam halkın kavrayamadığı bilgileri kalbine doğan ilâhî bilgilerle açıklama getirmeye çalışmıştır. Ancak kalbe doğan her bilgi İlâhî ilham değildir. Dolayısıyla âlimler İlâhî ilhamı şeytânî bilgilerden ayırt etmek amacıyla birtakım şartlar ortaya koymuştur.

³⁰¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 124.

³⁰² Mücâdele 58/ 22.

³⁰³ Beyyine 98/ 8.

³⁰⁴ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 262.

³⁰⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 339.

2.2.13. Tövbe İle İlgili Yorumlar

1. وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ

“Kendi kendinizi tehlikeye atmayın...”³⁰⁶

Müfessirimiz âyette geçen “التَّهْلُكَةُ” (tehlike)yi şu şekilde tefsir etmektedir: “Kişinin günah işleyip sonra da bu günahı için tövbe etmenin faydası olmayacağını düşünerek Allah’tan ümidini kesmektir.”³⁰⁷ Bu yorum üzerinden Allah mü’minlere günahlardan temizlenme konusunda ümitsizliğe düşmemelerini emretmektedir diyebiliriz. Nitekim Allah’ın tövbe kapısı kıyamete kadar açıktır.

2. يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنَبِّئُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ

“Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır.”³⁰⁸

Sa’lebî bu âyeti şöyle tefsir etmektedir: “يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ Allah dilediği kulunun Kendine tövbe etmesiyle bütün günahlarını siler, وَيُنَبِّئُ ve günahlarını da hasenata çevirir.”³⁰⁹ Delili de şu âyettir:

إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ

“Ancak tövbe edip de iman eden ve salih amel işleyenler başka. Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.”³¹⁰

Konuyla ilgili Muhammed b. Ka’b el-Kurazî’den (ö. 108/726) gelen rivayette şöyle anlatılmaktadır: “İnsan dünyaya geldiği zaman onun rızkı ve eceli sabit olur ve vefat ettiği zaman da eceli ve rızkı da silinir.”³¹¹

³⁰⁶ Bakara 2/ 195.

³⁰⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 93.

³⁰⁸ Ra’d 13/ 39.

³⁰⁹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 5: 298.

³¹⁰ Furkân 25/ 70.

³¹¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 5: 298.

وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي * وَإِذَا مَرَضْتُ فَهُوَ يَشفِي * وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِي 3.

“Beni yediren de, içiren de O’dur. Hasta olduğum zaman O bana şifa verir. Beni öldürecek, sonra da diriltecek olan O’dur.”³¹²

Sa’lebî bu âyetleri şöyle tefsir etmektedir: “O bana muhabbet yemeğinden yediren, وَيَسْقِينِي ve muhabbet şarabından içirendir.” Ayrıca Zünnûn el-Mısırî’nin bu yorumla ilgili şu şiirini de zikretmektedir:

شراب المحبة خير الشراب ... وكل شراب سواه شراب

Muhabbet şarabı en hayırlı şaraptır, O hariç bütün şarap seraptır.

Ebû İshak devamındaki âyetleri şöyle yorumlamaktadır: “وَإِذَا مَرَضْتُ” O bana muhabbet yemeğinden yediren, وَيَسْقِينِي tövbeyle bana şifa verendir. وَالَّذِي O benim isyankarlığımı öldüren, ثُمَّ يُحْيِينِي itaatkarlığımı da canlandırandır.”³¹³ Görüldüğü üzere Sa’lebî âyette geçen hastalığı mânevî hastalık, şifayı da mâneviyatın tövbeyle günahlardan arınması olarak te’vil etmektedir.

غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَهَ الْمَصِيرِ 4.

“O, günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, cezası şiddetli, lütfü bol olandır. O’ndan başka tanrı yoktur, dönüş O’nadır.”³¹⁴

Müfessir âyette geçen “غَافِرِ الذَّنْبِ” ifadesi Allah’ın fazlına, “وَقَابِلِ التَّوْبِ” ise Allah’ın vaadine, “شَدِيدِ الْعِقَابِ” Allah’ın adâletine delâlet edeceğini vurgulamaktadır. Ayrıca Sa’lebî İbn Abbas’tan gelen rivayetle şöyle yorumda bulunmaktadır: “Allah (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) diyen kimsenin günahını bağışlayan, tövbesini kabul edendir. O’nun şiddetli cezası ise (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) demeyen kimseler içindir. Allah’ın lütfü (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) demeyenden daha çok geniştir.”³¹⁵

³¹² Şuarâ 26/ 79, 80, 81.

³¹³ Sa’lebî, *el-Keşf*, 7: 168-169.

³¹⁴ Mü’min 40/ 3.

³¹⁵ Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 264.

5. *el-Keşf ve'l-Beyân*'da Tahrîm suresinde geçen يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا “Ey iman edenler! Allah’a samimiyetle tövbe edin!...”³¹⁶ tövbe kavramı birçok rivayetle açıklanmıştır. Esasen içtenlikle yapılan tövbenin kabul olunması için âlimler birtakım şartlar ortaya çıkarmışlar. Selef-i sâlihîn’den gelen bazı rivayetlere göre “التَّوْبَةُ النَّصُوحُ” (içtenlikle tövbe etmek) “sütün geri memeye dönmesi mümkün olmadığı gibi içtenlikle tövbe eden kimse de yaptığı günahı tekrarlamaz, geçmişte işlemiş günahlarına da pişmanlık duyar” yani diliyle istiğfar eder, kalbiyle pişmanlık duyar ve bedenini de çirkin işlerden uzak tutar.

İlk dönem sûfilerinden olan Zünnûn el-Mısırî’ye göre makbul tövbenin alâmeti üçtür: a) az yemek, b) az konuşmak, c) az uyumaktır. Yine ilk devir zâhidlerinden olan Feth el-Mevsilî’den (ö. 170/786) gelen rivayete göre samimiyetle tövbe eden kimse hevâsına muhalefet eder, çok çok ağlar, açlık ve susuzluğa da tehammül eder demektedir. Ayrıca Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) bu konuda şöyle demiştir: “İçtenlikle tövbe etmek bütün günahları unutmak ve tekrar hatırlamamaktır. Çünkü samimiyetle tövbe eden kul Allah’a aşık olur. Allah’a aşık olan kimse de Hakk’tan başka her şeyi unuttur.”³¹⁷

Sa’lebî âyetleri işârî yönden tefsir ederken genelde ilk dönem sûfilerinden gelen rivayetlerle tefsir etmiştir. Tefsir ettiği âyetin konusuyla ilgili birtakım farklı rivayetleri uygun bulduğu mânasına göre sıralamıştır. Âyetin zâhirine aykırı düşecek şekilde aşırı işârî yorumda bulunmaktan da sakınmıştır. Bazen zikrettiği rivayetlerin bağlamında kendi yorumunu yapmıştır. Şairlerin şiirleriyle de örnekler vermiştir. Ayrıca bazı kavramları belli bir başlıklar altında incelemeye çalışmıştır.

³¹⁶ Tahrîm 66/ 8.

³¹⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 350, 351.

ÜÇ ÜNCÜ BÖLÜM

EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'IN İŞÂRÎ TEFSİR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. SA'LEBÎ TEFSİRİ'NİN İLHAM KAYNAKLARI

Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı birçok konuyla ilgili yorumları içine barındırması açısından klasik tefsir literatüründe büyük öneme sahiptir. Eser adeta bir dağ altında yatan altın gibidir. O saf altını bakırından ayırt edip ortaya çıkarmak ilim yolundaki araştırmacılara kalmıştır. Sa'lebî'nin bu kıymetli eserine daha da çok önem katan şeylerden biri de şüphesiz işârî yorumlarıdır. Sa'lebî tefsirinde hocası Sülemî'nin etkisiyle bazı konularda birçok mutasavvıf âlimlerin tasavvufî yorumlarına yer vermiştir.

3.1.1. İsimlerini Zikrettiği Kaynaklar

Genel itibari ile Sa'lebî işârî yorumları aktarırken senedlerini hazf ederek âlimlerin kendilerinden nakilde bulunmuştur. Dolayısıyla işârî yorumda bulunduğu zaman hocalarından ancak Sülemî ve Ebü'l Kâsım'ın ismi zikredilmiştir. Nitekim Sa'lebî Sülemî tefsirinin tamamını kendisine okumuş ve hocası da buna dair tasdikte bulunmuştur.³¹⁸ Ayrıca Sa'lebî İbn Habîb'in de özel öğrencisiydi, vâz konularıyla ilgili ahlakî yorumları ondan almış olmalıdır.³¹⁹

3.1.1.1. Sülemî

Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mûsa Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî es-Sûfî en-Nişabûrî. Sülemî yaşadığı dönemin önde gelen kadri yüksek mertebeli âlimlerindendi.³²⁰ Onun insanlar arasında büyük saygı kazanmasında ilminin yanısıra âhlâkinin da büyük önemi vardır. Ondan Kuşeyrî, Sa'lebî gibi birçok âlim mânevî ilimleri tahsil etmiştir. Sülemî'nin tefsiri *el-Keşf ve'l-Beyân*'daki işârî yorumların asıl kaynaklarından sayılır. Sa'lebî Sülemî'den işârî yorumları bizzat kendisinden sema' yoluyla almıştır.³²¹ Ancak tefsirin çoğu yerinde hocasının ismini hazf ederek direkt

³¹⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 73.

³¹⁹ Hamevî, *Mü'cemü'l-Üdebâ*, 3: 996;

³²⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2: 245

³²¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 3: 44, 8: 112, 10: 54, 66, 184

yorum sahibinden nakilde bulunmuştur. Örneğin Necm suresinin ilk âyetini tefsir ederken rivayet ettiği yorumun senedini hafız ederek direkt Ca'fer es-Sâdık şöyle dedi diye şu te'vili aktarmaktadır: “والنَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ” Peygamber'in (s.a.v.) miraç gecesi semadan inmesine delâlet eder.”³²² Sülemî tefsirinde ise bu âyetin yorumu Ca'fer es-Sâdık'a kadar senediyle birlikte verilerek şöyle geçmektedir: “والنَّجْمُ” Muhammed'in (s.a.v.) kalbine, إِذَا هَوَىٰ onun kalbinin Allah'tan başka herşeyden inkitâ etmesine delâlet eder.”³²³ Başka bir misal verecek olursak Meâric suresinin 19. 20. 21. âyetlerinin birtakım rivayetlerle tefsiri *el-Keşf ve'l-Beyân* ve *Hakâiku't-tefsir*'de tipatıp aynı olarak geçmektedir.³²⁴ Sa'lebî'ye Ca'fer es-Sâdık, İbn Atâ, Ebû Bekir Verrâk gibi birtakım ârif zatların rivayeti Sülemî vasıtasıyla ulaşmıştır.

3.1.1.2. Ebü'l Kâsım el-Habîbî

Hasan b. Muhammed b. Habîb Ebü'l-Kâsım en-Nîsâburî. Ebü'l Kâsım dedesinin isminden dolayı meşhur müfessir el-Habîbî olarak tanınmıştır.³²⁵ Sa'lebî tefsirinde birçok rivayeti hocası İbn Habîb'ten aktarmaktadır. Hasan-ı Basrî'den nakilde bulunduğu yorumlarının çoğu İbn Habîb aracılığıyla. Nitekim Sa'lebî eserinin mukaddimesinde İbn Abbas, Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî, Hasan-ı Basrî gibi âlimlerin tefsirleri bazı tariklerle birlikte hocası Ebü'l Kâsım'dan kendisine ulaştığını zikretmiştir.³²⁶ Ayrıca Sa'lebî'nin el-Habîbî'den sema' yoluyla zikrettiği bazı rivayetlerin senedi Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), Zünnûn el-Mısırî gibi mutasavvıf âlimlere kadar ulaşmaktadır.³²⁷ Hasan-ı Basrî, el-Mısırî, Bâyezîd-i Bistâmî'den gelen rivayetler genel itibari ile tasavvufî yorumlardan oluşmaktadır. Örneğin Sa'lebî'nin el-Habîbî'den duyduğu bir rivayette Zünnûn el-Mısırî'nin zâhid kimse hakkında şöyle dediği zikredilmektedir: “Zâhid'in alameti üçtür: a) yanında toplanan rızkıyı başkalarla (muhtac kimselerle) paylaşan, b) Allah'tan yok olup gidecek şeyleri istemekten çekinen, c) yanında bulunduğu azıkla yetinen ya da yanında bulunduğu azığı başkalarına vermeyi tercih edendir.”³²⁸

³²² Sa'lebî, *el-Keşf*, 9: 135.

³²³ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2: 283

³²⁴ Misaller için bkz: Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2: 350; Sa'lebî, *el-Keşf*, 10: 39.

³²⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4: 58.

³²⁶ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 76, 79, 80.

³²⁷ Sa'lebî, *el-Keşf*, 4: 284, 9: 279, 10: 147.

³²⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 9: 279.

3.1.2. Rivayet Senedlerini Hazf Ederek Nakilde Bulunduğu Kaynaklar

Sa'lebî kitabının mukaddimesinde kendisine ulaşan rivayetlerin senedlerini zikretmiştir. Daha sonra da bu senedleri hazf ederek râvinin kendisinden nakilde bulunmuştur. Dolayısıyla işârî yorumlarının kaynağının çoğu direkt yorum sahibinden nakilde bulunduğu rivayetlerdir. Ancak bazı yerlerde rivayet ettiği yorumları senediyle birlikte vermiştir.³²⁹

3.1.2.1. Sahâbe ve Tâbiîn'den Nakilde Bulunduğu Rivayetler

el-Keşf ve'l-Beyân'da sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetlere geniş ölçüde yer verilmiştir. Onlardan nakledilen rivayetler genel itibari ile âyetlerin nüzulü, surelerin faziletleri ve fikhî meseleler gibi konularla ilgili yorumlar olsa da bazı te'villerinin işârî yönü de bulunmaktadır. Örneğin Hz. Ömer, Hz. Osman (ö. 35/656), Übey b. Kâ'b (ö. 33/6549) ve Abdullah b. Abbas gibi sahabeler bazı âyetlerin tefsiri konusunda işârî yorumda bulunmuştur.³³⁰ Ayrıca tâbiînin önde gelenlerinden Saîd b. Cübeyr, Ömer b. Abdülazîz, Mücâhid b. Cebr, İkrime el-Berberî, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Hasan-ı Basrî, Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735) gibi âlimlerden gelen rivayetlerin bazıları işârî yorum mahiyetindedir. Misal olarak İkrime Ra'd suresinin 39. âyetinde geçen *يَمْحُو اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ* “Allah dilediğini siler, dilediğini sabit kılar...” ifadesini “Allah dilediği kulunun Kendine tövbe etmesiyle bütün günahlarını siler, ve günahlarını da hesanatlara çevirir” diye tefsir etmiştir. Saîd b. Cübeyr bu âyeti “Allah dilediği kulunun günahlarını siler, bağışlar ve dilediği kulunun da günahlarını kendi haline bırakır, bağışlamaz” diye yorumlamaktadır.³³¹ Benzer bu iki yorumu birleştirirsek şöyle anlam çıkabilir: “Kul işlediği günahlarından dolayı pişmanlık duyup, tekrarını yapmamaya gayret ederek içtenlikle tövbe ederse Allah o kulun günahlarını siler ve bağışlar. Ancak tövbe etmeksizin günah işlemeye devam eden kulun da günahlarını silmez ve bağışlamaz.”

Yine Saîd b. Cübeyr'den gelen bir rivayette Müddessir suresinin *وَتِيَابَكَ فَطَهِّرْ* “ve elbinesi temiz tut!”³³² âyeti “kalbini ve evini temiz tut!” olarak yorumlanmışken,

³²⁹ Misaller için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 195, 3: 44.

³³⁰ Misaller için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 4: 16, 188, 7: 105, 8: 293, 10: 320.

³³¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 5: 298.

³³² Müddessir 74/4.

Mücâhid b. Cebr'den gelen rivayette “amellerini salih kimselerin amelleri gibi yap!” şeklinde te’vil edilmiştir. Bu âyetin mânası hakkında İkrime İbn Abbasa sorduğu zaman şöyle cevap vermiştir: “Elbiseni isyankar ve vefasızlığın üzerine giyinme!”³³³ yani itaatsız ve sadakatsız olma, giydiğin elbise Allah’a kulluk ve itaat eden bedeninin üzerinde olsun demektir. Başka bir deyişle âyetteki elbiseden murad insanın bedeni ve ruhudur. İnsan bedenini kir ve pis şeylerden temiz tutması gerektiği gibi ruhunu da günah ve çirkin işlerden temiz tutmalıdır.

Bakara suresinin 81. âyetinde geçen وَأَخَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ “suçu onu kuşatırsa...” ifadesini kalbin katılaşmasıyla ilgili olarak Mücâhid b. Cebr'den şöyle rivayette bulunmaktadır: “İnsan suç işlediği zaman günahları birikir hatta kalbinin her tarafını kaplar ve karartır.”³³⁴ Bu yorumdan anlaşıldığı üzere kulun Allah’ın yasakladıklarını yapmaya devam ettikçe kalbi kararır ve artık işlediği günahlardan rahatsızlık duymamaya başlar. Dolayısıyla insanın bazen önemsemeyen işlediği günahlar zamanla birikir ve kalbin kararmasına, katılaşmasına yol açar. Kalbin böyle hale düşmesinin neticesi ise âyetin devamında beyân edildiği gibi ancak cehennemle sonuçlanır.

el-Keşf ve'l- Beyân'da Nûr suresinin 35. âyeti el-Kurazî'den gelen rivayette şu şekilde tefsir edilmiştir: “المشكاة İbrahim'dir (a.s.), الرُّجَاجَةُ İsmail'dir (a.s.), المصباح Muhammed'dir (s.a.v.), يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ mübarek ağaç İbrahim'e (a.s.) delâlet eder. Allah onu mübarek ağaç olarak isimlendirmiştir çünkü Peygamber'lerin çoğu onun neslinden gelmiştir. لَا شَرَفَ لَنَا وَلَا عَرَبِيَّةٌ O ne Yahudî, ne de Hristiyanı ancak hanif dini üzerindeydi. يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ Muhammed'e (s.a.v.) vahiy gelmeden önce de onun latafetliği, nezaketliği, güzelliği insanlara izhar olunuyordu. نُورٌ عَلَى نُورٍ Muhammed Mustafa (s.a.v.) Peygamber'lerin neslinden gelen Allah'ın Elçisidir.”³³⁵

Sa'lebî tefsirinde tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemin'de yaşayan İsnâaşeriyye'nin altıncı, İsmâiliyye'nin beşinci imamı sayılan Ca'fer es-Sâdık'tan bazı konularla ilgili birtakım rivayette bulunmuştur. Örnek olarak Ca'fer es-Sâdık'tan gelen rivayette

³³³ Sa'lebî, *el-Keşf*, 10: 68, 69.

³³⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 227.

³³⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 7: 105.

Şuarâ suresinin 80. âyeti şöyle yorumlanmıştır: “وَإِذَا مَرَضْتُ Günahlarımla hastalandığım zaman, فَهُوَ يَشْفِينِ Allah bana tövbe etmemle ruhuma şifa verendir.”³³⁶ Ayrıca hurîf-ı mukattaa âyetlerinin tefsiri ile ilgili rivayetlerin çoğu Ca’fer es-Sâdık’tan nakledilmiştir.³³⁷

3.1.2.2. Tebeu’t-Tâbiîn’den Nakilde Bulunduğu Rivayetler

Ebû İshak tefsirinde tebeu’t-tâbiîn’den gelen rivayetlere çok sayıda yer vermiştir. Onlardan gelen rivayetleri aktarırken yer yer kendisine ulaşan senedlere temas etmiş olsa da genel itibari ile senedleri hazf ederek tebeu’t-tâbiînden direkt rivayette bulunmuştur. *el-Keşf*’te İbrahim b. Edhem (ö.161/778), Süfyân es-Sevrî (ö.161/778), Feth el-Mevsilî el-Kebîrî (ö. 170/786), Fudayl b. İyâz, Şakîk-ı Belhî (194/810) gibi önde gelen tebeu’t-tâbiîn’in âlim ve zâhidlerden gelen rivayetlerin bazılarında işârî yorumlar bulunmaktadır. Misal olarak İbrahim b. Edhem’den gelen bir rivayette şöyle anlatılmaktadır: “Bir grup İbrahim b. Edhem’e ‘bize ne oldu da Allah dualarımızı kabul etmiyor?’ diye sordular. O da şöyle cevap verdi: ‘Siz Allah’ı tanıyorsunuz da ancak O’na olan itaatı yerine getirmiyorsunuz, Peygamber’i (s.a.v.) de biliyorsunuz da ancak onun sünnetine tâbi olmuyorsunuz. Kur’ân’ı okuyorsunuz da ama onun içinde ne anlattığına dikkat etmiyorsunuz, Allah’ın size verdiği nimetten azıqlanıyorsunuz da ama şükür etmiyorsunuz, Allah’ın size vaad ettiği cenneti biliyorsunuz da ama onu talep etmiyorsunuz, cehennem azabını biliyorsunuz da ancak ondan tüyleriniz ürpererek kaçmıyorsunuz, Şeytanın size düşmanlık beslediğini biliyorsunuz da ama ona karşı savaşılmıyorsunuz, bir gün ölümün size de geleceğinin farkındasınız da ancak ona hazırlık yapmıyorsunuz, ölüleri defnediyorsunuz da fakat ibret almıyorsunuz, kendi kusurlarınızı bırakıp başkaların kusurlarıyla iştilgal oluyorsunuz.”³³⁸

Süfyân es-Sevrî Feth suresinin 29. âyetin’de geçen سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُود “Onların yüzlerinde Allah’a secde ettiklerinin eseri vardır...” ifadesini “Onlar geceleri namaz kılarak geçirdiğinden dolayı, sabahladıkları zaman yüzleri nurlu olur”

³³⁶ Sa’lebî, *el-Keşf*, 7: 169.

³³⁷ Misaller için bkz. Sa’lebî, *el-Keşf*, 1: 140, 7: 156.

³³⁸ Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 76.

diye te'vilde bulunmaktadır. Ayrıca bu görüşünü Peygamber Efendimize (s.a.v.) isnad edilen şu hadisle desteklemektedir:

“Kim geceleri çokça namaz kılsa, gündüzleri yüzü nurlu olur.”³³⁹

Âdiyât suresinin 6. âyetinde geçen “الْكُود” kelimesi Fudayl b. İyâz’dan gelen rivayette “insanın kötü bir huyu bütün iyi huylarını unutturur” diyerek tefsir edilmiştir.³⁴⁰ Yani kulun kötü bir huyu Allah katında bütün iyi huylarının silinip gitmesine sebep olabilir ya da kulun kötü bir huyu insanlar arasında bütün iyi davranışlarının unutulup gitmesine sebep açabilir.

Yine Fudayl b. İyâz’dan gelen bir rivayette Fussilet suresinin 30. âyetin’de geçen “تُتَمَّ اسْتَقَامُوا” kısmı “bâkî hayatı isteyerek fani dünyada zühd hayatını yaşayanlar” olarak tefsir edilmiştir.³⁴¹ Feth el-Mevsılî’den gelen bir rivayette Tahrîm suresinin 8. âyetin’de geçen “تَوْبَةً نَّصُوحًا” kısmı şu şekilde açıklanmıştır: “İçtenlikle tövbe etmenin alâmeti üçtür: kulun hevasına muhalefet etmesi, günahlarının af olunması için Allah’a çok ağlaması, açlık ve susuzluğa tahammül etmesidir.”³⁴²

3.1.2.3. İlk Dönem Sûfilerinden Nakilde Bulunduğu Rivayetler

Sa’lebî tefsiri’nde geçen işârî yorumların çoğunluğu ilk dönem mutasavvıf âlimlerinden gelen rivayetlerden oluşmaktadır. Başta da zikrettiğimiz gibi Sa’lebî bu âlimlerden nakilde bulunduğu zaman genel itibari ile kendine ulaşan senedleri hazf ederek direkt kendilerinden nakilde bulunmaktadır. Kanaatimizce Sa’lebî aktardığı rivayetlerin senedini her âyetin tefsirinde zikretmeksizin sadece mukaddimesinde temasta bulunarak yetinmiştir. Ancak bazı âyetlerin tefsirinde nadiren olsa da kendine ulaşan senedlere temasta bulunmaktadır.³⁴³

Ebû İshak’ın *el-Keşf ve ’l-Beyân*’ında ilk devir sûfilerinden sayılan Bişr el-Hâfî (ö. 227/841), Bâyezîd-i Bistâmî, Hâtim el-Esam el-Horasanî (ö. 237/851), Ahmed b.

³³⁹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 65; Muhammed b. Ca’fer el- Kudâî, *Müsnedü ’ş-Şihâb*, thk. Hamdîb. Abdülmecîd es-Seleff, 2. Baskı (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1407/1986), 1: 55, 56.

³⁴⁰ Sa’lebî, *el-Keşf*, 10: 271.

³⁴¹ Sa’lebî, *el-Keşf*, 8: 294.

³⁴² Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 351.

³⁴³ Sa’lebî, *el-Keşf*, 1:196, 228, 3: 44, 274.

Âsım el-Antakî (ö. 239/853), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Zünnûn el-Mısırî, Ebû Tûrâb en-Nahşebî (ö. 245/859), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890), Ebû Bekir Verrâk, Hüseyin b. Fadıl (ö. 282/895), Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), İbrahim el-Havvâs (ö. 291/904), Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908), Ceneyd-i Bağdâdî, Ebû Osman el-Hîrî, İbn Atâ ve Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/949) gibi âlimlerin takva, zühd, tevekkül, şükür, tövbe, kalp ve nefis gibi konularda tasavvufî yorumlarına yer verilmiştir.³⁴⁴ Örnek olarak tövbe konusunda Hâris el-Muhâsibî'den gelen şu rivayeti zikredebiliriz:

“İçtenlikle tövbe eden kimse, nefisini günahlardan koruyan, hayra mevkuf olan, kalbindeki ferahlığı geçici, hüznü kalıcı bulan, hayır ehlini seven, şer ehlinden de uzak duran, dünya nimetlerinin azını çok, âhiret ibadetlerinin çoğunu az gören ve kalbini Allah'ı zikretmekten alıkoyan şeylerden boş tutandır.”³⁴⁵

3.1.2.4. Şahıs İsmi Zikretmeksizin Nakilde Bulunduğu Rivayetler

Sa'lebî birçok konuda yukarıda bahsettiğimiz rivayet çeşitleri dışında “قال أهل الإشارة bu konuda işâret ehli şöyle dedi,” “قال بعضهم bu hususta bazıları şöyle buyurdu,” “وقال آخر bu konu hakkında başkaları şöyle dedi,” “وقيل bunun mânası konusunda şöyle denildi,” “وقال بعض الحكماء bazı hikmet sahipleri şöyle buyurdu” gibi şekillerle rivayette bulunmuştur.³⁴⁶ Ayrıca Sa'lebî bazı konularda şairlerin şiirlerinden de istifade etmiştir. Örneğin Bakara suresinin 197. âyetin'de geçen “فَإِنَّ خَيْرَ الرِّزَادِ التَّقْوَى”³⁴⁷ ifadesini birtakım rivayetlerle tefsir ettikten sonra “وقال آخر bu konu hakkında başkaları şöyle dedi,” diyerek şu şiiri aktarmaktadır:

لا يصحب الإنسان في قبره ... إلا التقى والعمل الصالح

Takvâ ve salih ameller hariç, Kabirde insanın hiçbir dostu olmaz.³⁴⁸

³⁴⁴ Misaller için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 143, 144, 196, 3: 44, 193, 194, 240, 8: 513, 9: 106, 279, 337

³⁴⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 8: 315.

³⁴⁶ Misaller için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 144, 153, 2: 107, 3: 193, 10: 146,

³⁴⁷ Bakara 2/197: “Azıkların hayırlısı takvalıktır...”

³⁴⁸ Sa'lebî, *el-Keşf*, 2: 107.

Bu şiirden anlaşıldığı üzere insan kendine verilen bu imtihan dünyasında Allah'a olan sorumluluklarını yerine getirmeli ve dünyevî arzu isteklere aldanmamalıdır.

3.2. İŞÂRÎ TEFSİR KONUSUNDA SA'LEBÎ'DEN ETKİLENEN ÂLİMLER

Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyan*'ında belâgat, lügat, kıraat farklılıkları, şiir, mezhep imamlarının görüşleri, kıssalar, sûfîlerin görüşleri gibi birçok konu hakkında seleften gelen rivayetler bulunmaktadır.³⁴⁹ Tabiri caizse bu eser tefsir konusunda o dönemde yazılmış bir ansiklopedi gibidir. Sa'lebî'den Vâhidî, Ebû Ma'ser et-Taberî, Ömer b. Halaf eş-Şirâzî gibi birtakım âlimler rivayette bulunmuştur.³⁵⁰ Ayrıca Begavî, İbn Atıyye, Kurtubî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Mehdî b. Acîbe eş-Şâzelî es-Sûfî, Muhammed Senâullah Pânîpetî gibi âlimler Sa'lebî tefsirindeki işârî yorumlardan istifade etmiştir.³⁵¹

3.2.1. Vâhidî

Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, Sa'lebî'nin en yakın öğrencidir.³⁵² Tefsirinde hocası Sa'lebî'den birçok konuda rivayette bulunmuştur. İşârî yorumlara mesafeli yaklaşan Vâhidî, Sa'lebî'nin etkisiyle bazı konularda işârî mahiyeti bulunan yorumları aktarmıştır. Ancak bu konuda Sa'lebî gibi birçok detaylara değinmeden kısa ve öz olarak rivayetleri aktarmakla yetinmiştir. Misal olarak Âl-i İmrân suresinde geçen “لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ”³⁵³ ifadesi *el-Keşf*'te Atâ b. Ebû Rebâh'tan gelen rivayette şöyle açıklanmıştır: “Allah rızası için kalpten iyilikte bulunmadığınız sürece dinin şerefine ve gerçek takvâya erişemezsiniz. Siz ise sıhhatli olduğunuz halde cimrilik yapıyorsunuz ve hayatınızın bolluk içinde geçmesini isteyerek fakirlik haline düşmekten korkuyorsunuz.”³⁵⁴ Vâhidî'nin *Tefsîrü'l-Basîr*'inde ise Atâ'dan gelen bu rivayetin sadece “takva” ifadesi aktararak birkaç

³⁴⁹ Misaller için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 146, 159, 236, 2: 159, 204, 3: 221, 5: 137, 9: 106.

³⁵⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 20: 289. İbn Hacer, *Lisân*, 5: 238; Dâvûdî, *Tabakât*, 1: 339; İbn Kesîr, *Tabakat*, 1: 466; Çetin, “Vâhidî” 42: 438.

³⁵¹ Ebû Muhammed b. Mes'ûd el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabi, 1420/1999), 2: 486; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 4: 235; Kurtubî, *el-Câmi*, 4: 133; İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd*, 1: 35; Pânîpetî, *et-Tefsîr*, 1: 71, 3: 439.

³⁵² Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 78.

³⁵³ Âl-i İmrân 3/92.

³⁵⁴ Sa'lebî, *el-Keşf*, 3: 110.

rivayetle birlikte Hasan Basrî'nin bu konuda şu yorumu aktarılmıştır: “Müslim kimsenin infakta bulunduğu herşeyde hatta bir tane hurma vermesinde bile Allah rızasını gözetmesidir.”³⁵⁵

Ancak bazı konularda hocası Sa'lebî'den aktardığı rivayetler eşanlamlı kelimelerle zikredilmiştir. Örneğin Fâtır suresinde geçen “السَّابِقُ، الْمُقْتَصِدُ، الظَّالِمُ”³⁵⁶ ifadelerinin tefsiri Ebû Bekir Verrâk'tan gelen rivayet Sa'lebî tefsirinde şöyledir:

وقال أبو بكر الوراق: إنما رتبهم هذا الترتيب على مقامات الناس لأنَّ أحوال العبد ثلاث: معصية، وغفلة، ثم توبة وقربة. فإذا عصى دخل في حيز الظالمين، وإذا تاب دخل في جملة المقتصدين وإذا صحت التوبة وكثرت العبادة والمجاهدة اتصل بالله ودخل في عداد السابقين

Ebû Bekir Verrâk bu konu hakkında şöyle dedi: “Allah insanların makamına göre bu tertibi yapmıştır. Çünkü kulun hali üç çeşittir: mâsiyet, gaflet, sonra da tövbe ve kurbettir (kulun Allah'a olan yakınlığı). Kul (Allah ve Rasûlüne karşı) isyanda bulunduğu zaman zâlimlerin haline düşer, tövbede bulunduğu zaman ise ortaların sınıfına girer, ne zaman tövbesi de sahih olur, ibadeti çoğalır ve bu gayreti de Allah'a ulaşırsa işte o vakit öne geçenler tabakasına dahil olur.”³⁵⁷

Vâhidî'nin tefsirinde ise bu rivayet daha net ve anlaşılır ifade ile şöyle geçmektedir:

ولقد أحسن أبو بكر الوراق كل الإحسان حيث قال: رتب الله هذه الأمة على ثلاث طبقات؛ لأن أحوالهم على ثلاث: معصية ثم توبة ثم قربة، فإذا عصى العبد كان ظالمًا لنفسه، ثم إذا تاب صار مقتصدًا فإذا ثبت على التوبة دخل في السابقين

Bu konudaki en güzel yorum Ebû Bekir Verrâk'ın şu kavlidir: “Allah bu ümmeti üç tabaka üzere tertiplemiştir. Çünkü onlar şu üç hal üzeredir: masiyyet, tövbe ve kurbet (Allah'a olan yakınlık). Kul (Allah ve Rasûlüne karşı) isyanda bulunduğu zaman kendi nefesine zülmetmiş olur, sonra da tövbede bulunduğu zaman orta

³⁵⁵ Sa'lebî, *el-Keşf*, 3: 110; Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *Tefsîrû'l-Basî*, thk. Risâletü Daktûrati bi Câmîyeti el-Îmâm Muhammed b. Suud, 1. Baskı (Îmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1430/2009), 5: 424, 425.

³⁵⁶ Fâtır 35/32.

³⁵⁷ Sa'lebî, *el-Keşf*, 8: 107, 108.

tabakaların haline katılır ve tövbesini bozmadan bunun üzerine sabit kalırsa işte o zaman öne geçenler sınıfına dahil olur.”³⁵⁸

Esasen bu ve benzeri yorumlardan yola çıkarak Vâhidî'nin bu tür yorumları rivayet etme konusunda daha titiz davrandığını anlamaktayız.

3.2.2. Begavî (ö. 416/1122)

Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî *Meâlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinde *el-Keşf*'ten birçok konuda istifade etmiştir. Onlardan bazıları ise işârî yorum mahiyetindedir. *Meâlimü't-Tenzîl*'de geçen İbn Ömer, Ca'fer es-Sâdık, Fudayl b. İyâz, Ebû Bekir Verrâk ve Sehl et-Tüsterî gibi ârif zatların bazı tasavvufî te'villeri *el-Keşf*'ten alıntıdır. Örneğin Yâsin suresinde geçen hurûf-ı mukattaa ile ilgili Ebû Bekir Verrâk'tan gelen rivayet her iki tefsirde de aynı ifadelerle rivayet edilmiştir.³⁵⁹ Ayrıca Sa'lebî'den aktardığı yorumlarda bazen metin içindeki ifadelerin birkaçını zikretmemiştir. Misal olarak Bakara suresinde geçen “الْبَرْقُ, الرَّعْدُ, الظُّلُمَاتُ, (الْمَطَرُ) الصَّيْبُ”³⁶⁰ ifadeleri Sa'lebî tefsirinde şöyledir:

هذا مثل ضربه الله تعالى للقرآن واجتماع الناس والكافرين معه: فالمطر: هو القرآن لأنه حياة الجنان كما أن المطر حياة الأبدان. فيه ظلمات وهو ما في القرآن من ذكر الكفر والشرك والشك وبيان الفتن والمحن. ورعد: وهو ما خوفابه من الوعيد وذكر النار والزواجرو النواهي. وبرق: وهو ما في القرآن من الشفاء والبيان والهدى والنور والرعد وذكر الجنة.

“Bu âyetin mânası Allah'ın Kur'ân ve bütün insanlar için getirdiği misalidir. Yağmur Kur'ân'a delâlet eder ki, yağmurun canlılara hayat vermesine sebep olduğu gibi Kur'ân da kalplere hayat vermeye sebeptir. Karanlık ise Kur'ân'da küfür, şirk, şüphelerin zikredilmesine, fitne ve zorlukların beyanına alâmet eder. Gök gürültüsü de kâfir ve münafıkların Allah'ın cezasıyla korkutulmasının, yasaklanan şeylerin ve (bu yasağı çiğneyenleri) cehennemin beklemekte olduğunun zikredildiğine işâret eder. Şimşek ise Kur'ân'da geçen şifa âyetlere veya Kur'ân'ın kalplere şifa olduğundan ve hidâyetin, nurun, cennetin beyân edildiğine delâlet eder.”³⁶¹

³⁵⁸ Vâhidî, *el-Basît*, 18: 427.

³⁵⁹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 8: 120; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 4: 5.

³⁶⁰ Bakara 2/ 19.

³⁶¹ Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 165.

Begavî'nin tefsirinde ise yukarıdaki zikredilen rivayette geçen “والشك وبيان” ve “وذكر النار والزواج والنواهي” ifadeleri hazf edilmiştir. Ayrıca *el-Keşf*'te âyetle zikredilen şimşegin ne mânaya delâlet ettiğini açıklarken kullanılan “والرعد” ifadesi *Meâlimü't-Tenzîl*'de “الوعد” olarak geçmektedir.³⁶² Begavî'nin kullandığı bu ifade ise cümlelerin anlatılış akışına da daha uygundur.

3.2.3. İbn Atıyye (ö. 541/1147)

Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temâm b. Atıyye el-Endelüsî, Sa'lebî'den en çok etkilenen âlimlerden sayılmaktadır. İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz* adlı eserinde zikredilen Hasan-ı Basrî, Ca'fer es-Sâdık, Ebû Bekir Verrâk, Sehl et-Tüsterî, Âsım el-Antakî, Zünnûn el-Mısırî, Bâyezîd-i Bistâmî gibi birçok zâhidlerin tasavvufî rivayetleri Sa'lebî'nin tefsiri vasıtasıyla kendisine ulaşılmıştır.³⁶³ Genel itibari ile İbn Atıyye Sa'lebî'nin tefsirinden istifade ettiği işârî yorumlara ilave ve hazf yapmadan nakilde bulunmaya çalışmıştır. Örneğin Sa'lebî ve İbn Atıyye'nin Ca'fer es-Sâdık'tan aktardığı bazı rivayetler aynıdır.³⁶⁴ Ancak İbn Atıyye bazen kendisine ulaşılan rivayetlerin senedini hazf ederek direkt nakilde bulunmuştur. *el-Keşf*'te ise İbn Atıyye'nin aktardığı o rivayet senediyle birlikte zikredilmiştir. Örnek olarak Haşr suresinde geçen “وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ”³⁶⁵ ifadesi konusunda Bâyezîd-i Bistâmî'den gelen şu rivayeti verebiliriz:

سمعت أبا القاسم الحسن بن محمد النيسابوري يقول: سمعت أبا عبد الله محمد بن عبيد الله الجرجاني يقول: سمعت الحسن بن علوية الدامغاني يحكي عن أبي يزيد البسطامي قال: ما غلبني أحد مثل ما غلبني شاب من أهل بلخ قدم علينا حاجاً، فقال لي: يا أبا يزيد، ما حدّ الزهد عندكم؟ قلت: إذا وجدنا أكلنا وإذا فقدنا صبرنا. فقال: هكذا عندنا كلاب بلخ. فقلت: ما حدّ الزهد عندكم؟ فقال: إذا فقدنا صبرنا، وإذا وجدنا أثرنا.

Sa'lebî hocası Ebû'l-Kâsım el-Hasan b. Muhammed en-Nîsâbûrî'den, O da Muhammed b. Cürçânî'den, Cürçânî ise el-Hasan ed-Dimegânî'den Bâyezîd-i Bistâmî'nin şöyle dediğini anlatıyor: “Kimse bana muhtaç olarak Belh şehrinden gelen bir genç gibi üstün gelmemişti. O bana: ‘Ey Bâyezîd zühüdün ölçüsü sizde nedir?’ diye sordu. Ben de ona: ‘Yoklukta sabrederiz, rızık bulduğumuz zaman da istifade ederiz’

³⁶² Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 1: 92.

³⁶³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 4: 235, 439, 5: 167, 288, 529.

³⁶⁴ Misaller için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 7: 169, 10: 310; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, 4: 235, 5: 529.

³⁶⁵ Haşr 59/ 9: “Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler...”

dedim. O da bana: ‘Belh’te bizim köpeklerimiz böyle yapar’ dedi. Ben de: ‘öyleyse sizde nasıl dedim?’ O da: ‘Yoklukta sabrederiz, rızık bulduğumuz zaman da başkasını kendimize tercih ederiz’ dedi.”³⁶⁶

Bahsettiğimiz bu rivayetin senedi İbn Atıyye’nin tefsirinde zikredilmemiştir. Ayrıca “ما غلبني أحد مثل ما غلبني شاب من أهل بلخ” cümlesi de *el-Muharrerü’l-Vecîz*’de geçmemektedir.³⁶⁷

İbn Atıyye bazı konularda “Sa’lebî’nin tefsirinde bu konu hakkında şöyle rivayet vardır,” “Sa’lebî bu hususta şöyle demiştir” gibi ifadeleri kullanarak *el-Keşf*’e atıfta bulunmuştur.³⁶⁸

3.2.4. Kurtubî (ö. 671/1273)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Kurtubî, Sa’lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ından en çok istifade eden âlimlerden sayılır. Kurtubî, Ebû İshak’tan birçok konuda işârî yorum mahiyetinde olan rivayetleri aktarmıştır. Zünnûn el-Mısırî, Serî es-Sakatî, Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872), Ebû Bekir Verrâk, Sehl et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî gibi ilk dönem sûfîlerden gelen yorumlar neredeyse iki tefsirde de aynı ifadelerle rivayet edilmiştir.³⁶⁹ Onlardan birkaç tanesini örnek verecek olursak şöyledir:

Tahrîm suresinde geçen “التَّوْبَةُ التَّصُوحُ”³⁷⁰ ifadesi iki tefsirde de benzer rivayetlerle açıklanmıştır. Feth el-Mevsılî’den gelen rivayet her iki eserde de bire bir aynı ifade ile şöyle aktarılmıştır:

“علامتها ثلاث: مخالفة الهوى، وكثرة البكاء، ومكابدة الجوع والظماء”

“Sahih tövbenin alâmeti üçtür: arzu isteğe karşı çıkmak, çok ağlamak, açlık ve susuzluğa tahammül etmektir.”³⁷¹

³⁶⁶ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 279.

³⁶⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, 5: 287, 288.

³⁶⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-Vecîz*, 4: 459, 5: 179, 207, 227.

³⁶⁹ Misallere bkz. Kurtubî, *el-Câmî*, 4: 133, 134, 8: 287, 10: 174, 12: 263, 14: 348, 17: 83.

³⁷⁰ Tahrîm 66/ 8.

³⁷¹ Daha detaylı misaller için bkz. Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 350, 351; Kurtubî, *el-Câmî*, 18: 198, 199.

Diğer bir örnek de Kâf suresinde geçen ³⁷²”الْقَلْبُ“ (kalp) ifadesinin mânası hususunda Yahyâ b. Muâz’dan gelen rivayet bazı ifadeler hariç her iki tefsirde de şu şekilde nakledilmiştir:

وقال يحيى بن معاذ: القلب قلبان: قلب قد احتشى بأشغال الدنيا حتى إذا حضر أمر من أمور الآخرة لم يدر ما يصنع من شغل قلبه بالدنيا. وقلب قد احتشى بأهوال الآخرة، حتى إذا حضر أمر من أمور الدنيا لم يدر ما يصنع لذهاب قلبه في الآخرة

Yahyâ b. Muâz şöyle dedi: “Kalp iki türdür: biri dünya meşguliyetiyle dolan kalptir ki, âhiret işlerinden bir iş geldiği zaman (namaz kılmak gibi) kalbinin dünya işleriyle meşgul olmasından dolayı ne yaptığının farkına varamaz. Diğeri de âhiret ahvaliyle dolan kalptir ki, dünya işlerinden bir iş geldiği zaman kalbinin âhiretle meşgul olmasından dolayı ne yaptığının farkında olmaz yani dünyevi işlere önem vermez.”³⁷³

Zikrettiğimiz bu rivayetin birinci satırında geçen “احتشى” fiili, Kurtubî’nin tefsirinde ism-i fâil olarak “محتشٍ” diye geçmektedir. Ayrıca Kurtubî’nin tefsirinde “من شغل قلبه بالدنيا” ifadesi hazf olunmuştur.³⁷⁴

3.2.5. Bursevî (ö. 1725)

İsmâil Hakkı Bursevî’nin tasavvufî tefsirinin bazı konularında Sa’lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ından istifade ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Sa’lebî’ye olan saygısından dolayı tefsirinde bazen onu “İmâm es-Sa’lebî” olarak zikretmektedir.³⁷⁵ Tasavvufî yorumlara geniş ölçüde yer veren Bursevî, Ca’fer es-Sâdık, Âsım el-Antakî gibi zatlardan gelen bazı rivayetleri Sa’lebî’nin *el-Keşf*’inden almıştır. Genel olarak Ca’fer es-Sâdık’tan gelen rivayet iki tefsirde de aynı ifadelerle aktarılmıştır.³⁷⁶ Ancak Bursevî’nin tefsirinde geçen bazı rivayetlerde daha detaylı ifadeler kullanılmıştır. Mesala, Şuarâ suresinin ilk âyeti olan “طسم” hece harfinin te’vili konusunda Ca’fer es-Sâdık’tan gelen rivayet *el-Keşf*’te şöyle geçmektedir:

³⁷² Kâf 50/ 37.

³⁷³ Sa’lebî, *el-Keşf*, 9: 106; Kurtubî, *el-Câmî*, 17: 23.

³⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmî*, 17: 23.

³⁷⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, (Beyrut: Dârü’l-Fikir, ts.), 3: 99.

³⁷⁶ Misaller için bkz. Sa’lebî, *el-Keşf*, 2: 61, 6: 236, 7: 156, 8: 107, 9: 93, 174; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 1: 289, 5: 361, 6: 259, 7: 348, 9: 100, 211, 286.

وقال جعفر الصادق (عليه السلام) : الطاء طوبى والسين سدرة المنتهى والميم محمد المصطفى صلى
”الله عليه وسلم“

“Bu harflerin te’vili konusunda Ca’fer es-Sâdık şöyle demektedir: Tâ, tuba ağacına, sîn, Sidretü’l-müntehâ’ya, mîm Muhammed Mustafâ’ya delâlet eder.”³⁷⁷

Bursevî’nin tefsirinde ise şu şekilde geçmektedir:

وقال الامام جعفر الصادق رضى الله عنه اقسم الله بشجرة طوبى وسدرة المنتهى ومحمد المصطفى
”بالقرآن بقوله (طسم) فالطاء شجرة طوبى والسين سدرة المنتهى والميم محمد المصطفى عليه الصلاة والسلام

“İmâm Ca’fer es-Sâdık bu konuda şöyle demiştir: Allah Tuba ağacına, Sidretü’l-müntehâ’ya ve Muhammed Mustafâ’ya Kur’ân’da geçen tâ, sîn, mîm harfleriyle yemin etmektedir. Tâ, Tuba ağacına, sîn, Sidretü’l-müntehâ’ya, mîm ise Muhammed Mustafâ’ya delâlet eder.”³⁷⁸

3.2.6. İbn Acîbe (ö. 1224/1809)

Ebü’l-Abbas Ahmed b. Muhammed eş-Şazelî, Sa’lebî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ından birçok konuda istifade etmiştir. Nitekim, İbn Acîbe’nin *el-Bahrü’l-Medîd fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd* adlı tefsirinin giriş bölümünde Sa’lebî’nin tefsirinden faydalandığı zikredilmiştir.³⁷⁹ İbn Acîbe’nin tefsirinde “الإشارة” ifadesi kullanılarak sistematik şekilde işârî yorumlara geniş ölçüde yer verilmiştir. Bu ifadeden sonra ilk başta kendi yorumu sonra da sırasıyla zâhidlerin yorumları aktarılmıştır. Tefsirinde geçen Ca’fer es-Sâdık, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Fudayl b. İyâz, Bâyezîd-i Bistâmî, Zünnûn el-Mısrî, Serî es-Sakatî, Ebû Bekir Verrâk, Cüneyd-i Bağdâdî gibi zâhidlerden gelen bazı işârî yorumlar *el-Keşf ve’l-Beyân*’dan alınmıştır.³⁸⁰ Misal olarak Şuarâ suresinin 79. âyetinin³⁸¹ tefsiri konusunda Bâyezîd-i Bistâmî’den gelen şu rivayeti verebiliriz:

³⁷⁷ Sa’lebî, *el-Keşf*, 7: 156.

³⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, 6: 259.

³⁷⁹ İbn Acîbe, *el-Bahrü’l-Medîd*, 1: 35.

³⁸⁰ Misaller için bkz. Sa’lebî, *el-Keşf*, 3: 44, 4: 318, 7: 168-169, 9: 350-351; İbn Acîbe, *el-Bahrü’l-Medîd*, 1: 340, 2: 297, 4: 142, 7: 87.

³⁸¹ Şuarâ 26/79: “O, bana yediren ve içirendir.”

وقال الجنيد: يحشر الناس كلهم عراة إلا من لبس لباس التقوى، وغراثا إلا من أكل طعام المعرفة، “
”وعطاشى إلا من شرب شراب المحبة

“Âhirette insanlar, takvâ libasından giyinenler hariç çırlıçıplak, marifet yemeğinden azıklananlar hariç açlık, muhabbet şarabından içenler hariç susuzluk içinde haşır olurlar.”³⁸²

Zikrettiğimiz bu rivayet İbn Acîbe'nin tefsirinde şu şekildedir:

وقال الجنيد رضي الله عنه: يُحْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عُرَاةً، إِلَّا مَنْ لَبَسَ ثِيَابَ التَّقْوَى، وَجِيعاً إِلَّا مَنْ
”أَكَلَ طَعَامَ الْمَعْرِفَةِ، وَعَطَاشاً إِلَّا مَنْ شَرِبَ شَرَابَ الْمَحَبَّةِ“³⁸³

Görüldüğü üzere bazı eşanlamlı ifadeler ve ilaveler dışında her iki tefsirde de bu rivayet aynı ifadelerle aktarılmıştır.

3.2.7. Pânîpetî (ö. 1225/1810)

Muhammed Senâullah Pânîpetî'nin *et-Tefsîrû'l-Mazharî* adlı eserine baktığımızda bazı konularda Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ından istifade ettiği anlaşılmaktadır. Başta Ca'fer es-Sâdık olmak üzere Süfyan es-Sevrî, Ebû Bekir Verrâk ve Cüneyd-i Bağdâdî gibi sûfî zatlardan gelen Allah'a kulluk, şükür, tövbe v.b. konulardaki birtakım rivayetleri Sa'lebî'nin tefsirinden almıştır diyebiliriz.³⁸⁴ Ancak Sa'lebî'nin ve Pânîpetî'nin tefsirinde geçen bazı rivayetlerin isnad ettikleri şahısları farklıdır. Örneğin Beyyine suresinin 8. âyetinde geçen “رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ”³⁸⁵ ifadesini tefsir ederken kullandıkları rivayet Sa'lebî'nin tefsirinde şöyle geçmektedir:

سمعت محمد بن الحسين بن محمد يقول: سمعت محمد بن أحمد بن إبراهيم يقول: سمعت محمد بن
الحسين يقول: سمعت علي بن عبد الحميد يقول: سمعت السهمي يقول: إذا كنت لا ترضى عن الله فكيف تسأله
”الرضا عنك؟“

Sa'lebî hocası Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed'den (Sülemî), o da Muhammed b. Ahmed b. İbrahim'den, o da Muhammed b. Hüseyin'den, o da Ali b.

³⁸² Sa'lebî, *el-Keşf*, 7: 169.

³⁸³ İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd*, 4: 142.

³⁸⁴ Misaller için bkz. Sa'lebî, *el-Keşf*, 1: 196, 5: 108, 6: 40, 8: 120, 9: 135, 10: 146; Pânîpetî, *et-Tefsîr*, 1: 71, 3: 439, 4: 319, 5: 154, 368, 8: 71, 9: 103, 201, 10: 210.

³⁸⁵ Beyyine 98/8: “Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır...”

Abdülhamîd'den o da hocası es-Sehmî'nin bu konuda şöyle derken duyduğunu anlatıyor: “(Bulunduğun hâl üzere) Allah’tan hoşnut olmadan , nasıl O’nun senden hoşnut olmasını istersin?”³⁸⁶

Pânîpetî rıza konusunda Allah’ın Mâlik, Hakîm sıfatlarına değinerek bu hususta kalbine şüpheler düşen kimsenin aklında ve dininde noksanlığın bulunduğunu ve bu durumun nefisteki kötülük belirtilerinden olduğunu zikrettikten sonra şu rivayeti aktarmaktadır:

والى هذا القسم من الرضاء أشار السَّري السَّقَطِي رضى الله عنه إذا كنت لا ترضى عن الله فكيف
”تساله الرضى عنك“³⁸⁷

Görüldüğü üzere Pânîpetî’nin tefsirinde geçen bu rivayet Serî es-Sakatî’ye, Sa’lebî’nin tefsirinde ise es-Sehmî’ye nisbet edilmiştir. Bu konuyu netleştirmek için Sülemî’nin tefsirine baktığımız zaman orda şu şekilde geçtiğini görmekteyiz:

سمعت محمد بن أحمد بن إبراهيم يقول : سمعت محمد بن الحسين يقول : سمعت علي بن عبد الحميد
”يقول : سمعت السَّري رحمه الله يقول: إذا كنت لا ترضى عن الله فكيف تسأله الرضا عنك“³⁸⁸

Mühtemelen Pânîpetî bu rivayeti Sülemî’nin *Hakâiku’t-Tefsîr*’inden almış olmalıdır. Çünkü Pânîpetî’nin tefsirinde zikredilen bu rivayetin senedi daha çok Sülemî’nin tefsirinde geçen versiyonla uyumluk sağlamaktadır.

Sa’lebî’nin çok yönlü âlim ve dindar bir şahsiyet sahibi olmasından dolayı birçok meşhur âlimler onun yazdığı eserlerden istifade etmişlerdir. Örneğin onun *el-Keşf ve’l-Beyân*, *Arâisü’l-Mecâlis* ve *Katlâ el-Kur’ân* adlı eseri birtakım ulemânın müracaat kaynağı olmuştur.

³⁸⁶ Sa’lebî, *Keşf*, 10: 262.

³⁸⁷ Pânîpetî, *et-Tefsîr*, 10: 320.

³⁸⁸ Sülemî, *Hakâiku’t-Tefsîr*, 2: 412, 413.

SONUÇ

Allâme, hâfız, mukrî, dilci ve müfessir gibi sıfatlarla anılan Sa'lebî, Nîşâbü'r tefsir ekolünün en önemli temsilcilerindendir. Başta Ebü'l Kâsım el-Habîbî olmak üzere İbn Fûrek, İbn Fenceveyh, Ebû Bekir el-Cevzakî ve Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî gibi âlimlerden ilim tahsil eden Sa'lebî *el-Keşf ve'l-Beyân* dışında *Arâisü'l-Mecâlis*, *Katlâ el-Kur'ân* gibi birtakım kitapları yazmıştır.

Vâhidî, Begavî, İbn Atıyye ve Kurtubî gibi birtakım müfessirin müracaat kaynağı olan Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı birçok konuyla ilgili seleften gelen rivayetlerin kendinden sonraki nesillere ulaşmasında büyük payı vardır.

Çalışma yaptığımız Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-Beyân*'ı klasik tefsir literetüründe önemli bir yere sahiptir. Kitabının muhtevasında âyetlerin nüzul sebepleri, faziletleri, kıraat farklılıkları, itikadî, fikhî, tasavvufî konularla ilgili âlimlerin görüşleri gibi önemli konular bulunmaktadır.

Sa'lebî âyetleri tefsir ederken çoğunlukla seleften gelen rivayetlerle yorumlamaya çalışmıştır. Önemli saydığı konuları bir başlık altında âlimlerin farklı görüşleriyle inceleme yapmıştır. Genelde önce tercih ettiği görüşleri ardından da diğer fikirleri aktarmıştır. Bazı itikadî konularda batıl saydığı görüşlere karşı Ehl-i sünnetin o husustaki düşüncelerini delilleriyle zikrederek cevapta bulunmuştur.

el-Keşf ve'l-Beyân'da âyetlerin işârî yorumu ilk dönem sûfîlerinden gelen rivayetlerle yapılmıştır. Bu konuda ağırlıklı olarak Ca'fer es-Sâdık, Zünnûn el-Mısırî, Ebû Bekir Verrâk, Sehl et-Tüsterî gibi tasavvuf erbabından gelen işârî yorumlardan istifade etmiştir. Bazı konularda "Kâle Sa'lebî" formuyla kendi fikrini de bildirmiştir.

Sa'lebî âyetleri işârî yönden tefsir ederken Kur'ân, hadis ve sahabe kavli ile delillendirmeye çalışmıştır. Ayrıca konuyla ilgili şairlerin şiirlerinden de misaller vermiştir.

Büyük müfessirlerden Begavî, İbn Atıyye, Kurtubî, Bursevî, Senâullah Pânîpetî gibi müfessirler Ca'fer es-Sâdık, Fudayl b. İyâz, Bâyezid-i Bistâmî, Yahya b. Muâz, Ebû Bekir Verrâk, Sehl et-Tüsterî, Cüneyd-i Bağdâdî gibi sûfî âlimlerden nakledilen işârî yorumları Sa'lebî'nin tefsirinden almışlardır. Bu bakımdan Sa'lebî'nin tefsiri daha sonraki müfessirlerin önemli işârî kaynaklarından biri olma özelliği kazanmıştır.

KAYNAKÇ A

- Akk, Halid Abdürrahmân. *Usûlu't-Tefsir ve Kavâiduhü*. 2. Baskı Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1986.
- Akpınar, Ali “İşârî Tefsir ve Kuşeyrî'nin Besmele Tefsiri.” *Tasavvuf Dergisi* 9 (2002): 53-92. <http://www.tasavvufdergisi.net/DergiPdfDetay.aspx?ID=787>
- “Kur'ân'da Hece Harfleri (Hurûf-i Mukattaa) ve Kuşeyrî'nin Hece Harfleri Yorumu.” *Tasavvuf Dergisi* 11 (2003): 55-73. <http://www.tasavvufdergisi.net/DergiPdfDetay.aspx?ID=663>
- Algar, Hamid, “Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hâtip (ö. 463/1071). *Târîhu Bağdâdi ve Zeyûlihi*. Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 1. Baskı. 24 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ (ö. 516/1122). *Meâlimü't-Tenzîl fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 1. Baskı. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- *Şerhu's-Sünne*. Thk. Şuayb Arnavut, 2. Baskı. 15 Cilt. Dimaşk: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (ö. 1971). *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*. 2. Baskı. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870). *el-Câmiu's-Sahîh*. Nşr. Bedreddin Çetin Er. 2. Baskı. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Bursevî, İsmâil Hakkı (ö. 1725). *Rûhu'l-Beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikir, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.

- el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö. 400/1009). *es-Sihâhu Tâcü'l-Lugati ve Sihâhu'l-Arabiyyeti*. Thk. Ahmed Abdü'l-Gafûr Atâr. 4. Baskı. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlim, 1407/1987.
- el-Cezerî, Şemsüddin Ebü'l-Hayır b. Muhammed b. Yûsuf (ö. 833/1429). *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurâ*. 3 Cilt. Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Cürcânî, Ebü'l-Kâsım Hamze b. Yûsuf b. İbrahim es-Sehmî (ö. 427/1035). *Târîhu Cürcân*. Thk. Muhammed Abdü'l-Muid Han Heyeti. 4. Baskı. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- el-Cühnî, Abdullâh b. Avvân b. Fehd. *el-Keşf ve'l-Beyân Dirâse ve Tahkik ve Tahric ve Ta'lik Süreti'l-Enâ'm*. Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1430/2009.
- Çelik, Hüseyin. “Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin ‘Katla'l-Kur'an'ındaki Bazı Kıssaların Değerlendirilmesi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019): 93-109. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/744703>
- Çetin, Abdurrahman. “Vâhidî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 438-439. İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Çetin, Osman. “Horasan.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 234-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddin (ö. 945/1539). *Tabakatü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Dâye, Ebû Bekir Necmüddîn Muhammed b. Şâhaver (ö. 654/1256). *et-Te'vilâtu'n-Necmiyye*. Thk. Ahmed Ferîd Mezîdî. 1. Baskı. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Demirkol, Nihat. “Nasr Suresinin Tahlili.” *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2017): 153-193. <http://ifder.igdir.edu.tr/DergiPdfDetay.aspx?ID=122>
- Dereli, Muhammet Vehbi. “İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine.” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 34 (2011): 129-147. http://isamveri.org/pdfdrq/D00036/2011_34/2011_34_DERELIMV.pdf

- ed-Dimaşkî, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Mücâhid Nâsırüddîn (ö. 842/1438). *Tevdîhü'l-Müştebehi fî Zabti Esmâi'r-Ruvâti ve Ensâbihim ve Alkâbihim ve Künâhim*. Thk. Muhammed Naîm. 1. Baskı. 10 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1413/1993.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsılî (ö. 307/919). *Müsnedü Ebû Ya'lâ*. Thk. Hüseyin Selim Esed. 1. Baskı 15 Cilt. Dimaşk: Darü'l Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- el-Elbânî, Muhammed Nâsırüddîn (ö. 1999). *Zaîfü't-Tergîb ve't-Terhîb*. 1. Baskı. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1421/2000.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed (ö. 505/1111). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Trc. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.
- Gördük, Yunus Emre. *Tarihsel ve Metodolojik Açıdan İşârî Tefsir*. 1. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı.” *Marife Dergisi* 3/2 (Yaz 2011): 9-47. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/494569>
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. Mektep Yayınları, 2013.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh Yâkut b. Abdillâh (ö. 626/1229). *Mu'cemü'l-Buldân*. 2. Baskı. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1416/1995.
- *Mu'cemü'l-Üdebâ*. Thk. İhsan Abbas. 1. Baskı. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir b. Süleymân (ö. 807/1405). *Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid*. Thk. Hüsameddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- el-Hindî, Ali b. Hüsamiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî (ö. 975/1567). *Kenzü'l-Ummâl*. Thk. Bekrî Hayyanî, Saffet Sakka. 5. Baskı. 16 Cilt. Müessetü'r-Risâle, 1401/1981.

- Hoca, Nazif (ö. 2007). “Baklî.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 545-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İbn Acîbe, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî eş-Şâzelî (ö. 1224/1809). *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Nşr. Hasan Abbas Zeki – Ahmed Abdullah el-Karşî. 7 Cilt. Kahire: 1419/1999.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Temâm el-Endelüsî (ö. 541/1147). *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l Azîz*. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 1. Baskı. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed eş-Şeybânî (ö 630/1233). *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâp*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- *Üsdü'l-Gâbe*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebû'l Fadıl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449). *Lisânü'l-Mîzân*. Thk. el-Ma'ruf en-Nizamiyye halkası. 2. Baskı. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbuât, 1390/1971.
- İbn Hallikân, Ebû'l Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed Ebû Bekir (ö. 681/1282). *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân*. Thk. İhsan Abbas 7. Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmet b. Muâz Ebû Hâtim ed-Dâramî el-Bustî (ö. 354/965). *el-İhsân fî Takribi Sahîhi ibn Hibbân*. Thk. Şuayb Arnavut. 1. Baskı. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373). *el-Bidaye ve'n-Nihâye*. 15 Cilt. Dârü'l-Fikir, 1406/1986.
- *Tabakâtü's-Şâfi'iyîn*. Thk. Envar el-Bâz. 1. Baskı. Dârü'l-Vefâ, 2004.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed ed-Dimaşkî (ö. 620/1223). *Kitâbü't-Tevvâbîn*. 1. Baskı. Dâru İbn Hazım, 1424/2003.

- İbn Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245). *Fetâvâ İbnu's-Salah*. Thk. Abdullâh Abdülkâdir. 1. Baskı Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Abdülhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328). *Mecmûu'l-Fetâvâ*. Thk. Abdurrahmân b. Muhammed. Medine: Mecmaü'l-Melik Fehd li-Tıbaâtı'l-Mushafi's-Şerif, 1416/1995.
- *Mukaddimetü fî Usûli't-Tefsîr*. Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, 1490/1980.
- İçöz, Talip. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil'de İşârî Tefsir*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- el-İrbilî, Mubârek b. Ahmed b. Mubârek (ö. 637/1239). *Târîhu İrbil*. Thk. Sâmi b. Seyyid Hammâs es-Sakkâr. 2 Cilt. Irak: Dârü'r-Reşîd, 1980.
- el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal er-Râgıb (ö. 502/1108). *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*. Thk. Saffân Adnân ed-Dâvûdî. 1. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412/1992.
- el-İrâkî, Takıyyüddîn Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. el-Ezher b. Ahmed b. Muhammed (ö. 641/1243). *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyak li-Târîhi Nîsâbûr*. Thk. Halid Haydar. Dârü'l-Fikir, 1414/1994.
- el-Ka'bî, Muhammed b. Abdünnasr. *et-Tefsir ve'l Müfessirûn fî Garbi Afrikiyye*. 1. Baskı. 2 Cilt. Darü İbni'l Cevzî, 1426/2005.
- Kaya, Mesut. "Hadis ve Tarih İlimleri Arasında Tefsir Tabakat Literatürü: Histogram Bir İnceleme." *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014): 33-65.
- "İbn Teymiye'nin Tefsir Geleneği Eleştirisi." *İslâm İlim ve Düşünce Tarihinde Eleştiri Geleneği*. Editör: Sezai Engin. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- el-Kehâle, Ömer b. Rızâ Abdulganî ed-Dimaşkî (ö. 1408/1988). *Mu'cemü'l-Müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Mesnâ, ts.
- el-Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ebû İshak İbrahim b. Ya'kûb (ö. 380/990). *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

- el-Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Yûsuf (ö. 646/1248). *İnbâhü'r-Ruvâti alâ' Enbâhi'n-Nühât*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadıl İbrahim. 1. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1982.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer (ö. 454/1062). *Müsnedü's-Şihâb*. Thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 2. Baskı 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1986.
- el-Kummî, Ebü'l-Hasan Ali b. İbrahim (ö. 329/941). *Tefsîru'l-Kummî*. Thk. Seyyid Muhammed Bâkır el-Muvahhid el-İsfahânî. 1. Baskı. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm Mehdî, 1435/2014.
- Kurt, Yaşar. "Ni'metullâh b. Mahmûd." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir b. Ferh (ö. 671/1273). *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Birdûnî, İbrahim Atfîş. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kurtuluş, Rıza. "Keşfü'l-Esrâr." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 319. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdü'lkerîm b. Hevâzin (ö. 467/1072). *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Thk. Abdülhalîm Mahmûd, Mahmîd b. Şerîf. 2 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif.
- Kutluboğa, Ebü'l-Fedâi Zeynüddin Ebü'l-Adl Kâsim b. es-Sûdûnî (ö. 879/1479). *Tâcu't-Tarâcim*. Thk. Muhammed Hayru Ramazan Yûsuf. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1413/1992.
- Mahmud, Manî' Abdülhalîm (ö. 1430/2009). *Menâhicü'l Müfessirîn*. Kahire: Dârü'l-Kitâp el-Mısriyye, 1421/2000.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye (ö. 386/996). *Kalplerin Azığı*. Trc. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi. 4 Cilt. İstabbul: Semerkand Yayınları, 2003.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Muhammed, Muhammed b. Ebû Şühbe (ö. 1403/1983). *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât fî Kitâbi't-Tefsîr*. 4. Baskı. Mektebetü's-Sünne, ts.
- el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî (ö. 656/1258). *et-Tergîb ve't-Terhîb*. thk. İbrahim Şemseddîn. 1. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875). *el-Câmiu's-Sahîh*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Namlı, Ali. "Rûhu'l-Beyân." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35:211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâdir*. 3. Baskı. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz, 1409/1988.
- Oruç, Cemalettin. *Sa'lebî'nin el-Keşfü ve'l-Beyân Adlı Tesirinde Hz. Musa İle İlgili İsrâîlî Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Nîşâbur." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 33: 149-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öztürk, Mustafa "Sehl et-Tüsterî ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler." *Tasavvuf Dergisi* 3/9 (2002): 239-265. <http://www.tasavvufdergisi.net/DergiPdfDetay.aspx?ID=805>
- "Tefsirde Zâhir-Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufî Aşırı Yorum." *İslâmiyât Dergisi* 3 (1999): 101-120. http://isamveri.org/pdfdrg/D01910/1999_3/1999_3_OZTURKM.pdf
- Pânîpetî, Muhammed Senâullah (ö. 1225/1810). *et-Tefsîrû'l-Mazharî*. Thk Gulâm Nebî et-Tûnisî. 10 Cilt. Pakistan: Mektebetü'r-Rüşdiyye, 1412/1992.
- es-Safedî, Selâhaddîn Halîl b. Aybek b. Abdullâh (ö. 764/1363). *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnâvût, Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Dârü lhyâi't-Turâs, 1420/2000.

- Salâh, Velîd. *The Formation of the Classical Tafsîr Tradition*. Leiden: Brill, 2004.
- es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (ö. 427/1035). *Katlâ el-Kur'ân*. Thk. Nasır b. Muhammed b. Osman 1. Baskı. Riyad: Obeikan, 1429/2008.
- *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'ân*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr 1. Baskı. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbn Habîb en-Nîsâburî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 510. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- es-Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166). *el-Ensâb*. Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemenî. 1. Baskı. 13 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye.
- es-Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî (ö. 378/988). *İslâm Tasavvufu*. Trc. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk, 1996.
- es-Sübkî, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî (ö. 771/1370). *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. Mahmud Muhammed et-Tunâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 2. Baskı. 10 Cilt. Dâru Hecr, 1413/1993.
- es-Sülemî, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. Mûsa Ebû Abdurrahmân (ö. 412/1021). *Hakâiku't-Tefsîr*. Thk. Saîd İmrân. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir (ö. 911/1505). *el-İtkân fî Ulûmu'l-Kur'ân*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fadıl İbrahim. 4 Cilt. el-Heyetü'l-Mısriyye, 1394/1974.
- *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. Thk. Ali Muhammed Ömer, 1. Baskı. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.
- Şimşek, Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. 13. Baskı. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.

- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed (ö. 360/971). *el-Mu'cemü'l-Evsat*. Thk. Târik b. İvazillah-Ebû'l-Kâsım et-Taberânî 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Harameyin, ts.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923). *Câmiu'l-Beyan fî Te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 1. Baskı. 24 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısırî (ö. 321/933). *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. Thk. Şuayb Arnavut. 1. Baskı. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- et-Tayyâr, Musaid b. Süleymân b. Nâsır. *Serhu Mukaddimeti fî Usûli't-Tefsîr*. 2. Baskı. Dârü İbn Cevzî, 1428/2007.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer (ö. 792/1390). *Şerhü'l-Akâid en-Nesefiyye*. Thk. Ali Kemal. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1436/2014.
- Tümer, Günay (ö. 1995). "Arâisü'l-Mecâlis." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 265-266. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Türk, Nurdoğan. "Ebû İshak es-Sa'lebî ve Eseri 'Katlâ el-Kur'ân' (Kur'ân'dan Etkilenerek Ölenler)". *Taras Chevchenko II. International Congress On Social Sciences* (2019): 527-537. https://www.academia.edu/38668793/Eb%C3%BB_%C4%B0sh%C3%A2kSaleb%C3%AE_%C3%96.4271035_ve_Eseri_Katl%C3%A2_el-Kur_%C3%A2n_Kur_%C3%A2n_dan_Etkilenerek_%C3%96lenler_
- Uludağ, Süleyman "İşârî Tefsir." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- "Kâşânî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 5-6. Ankkara: TDV Yayınları, 2002.
- "Kuşeyrî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- "Sülemî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Ülgen, Emrullah. *Ebû İshak es-Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Tefsirindeki Metodu*. Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2006.
- Ünsal, Hadiye. "Ebû'l-Hasan el-Vâhidî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2013): 135-164. https://ilahiyat.cu.edu.tr/tr/dergi/2013_13-1/H.Unsal.pdf
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali (ö. 468/1076). *Tefsîrü'l-Basîât*. Thk. Risâletü Daktûrati bi Câmîyeti el-İmâm Muhammed b. Suud. 1. Baskı. 25 Cilt. İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1430/2009.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942). *Hak Dini Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehreveyn Yayınları, ts.
- Yavuz, Salih Sabri. "İsferâyînî, Ebû İshak." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. 22. Baskı. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- "Sühreverdî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- ez-Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin (ö. 1398/1977). *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348). *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*. Thk. Şuayb Arnavut'un tahkik heyeti. 3. Baskı. 25 Cilt. Müessetü'r-Risâle, 1405/1985.
- *Târihü'l-İslâm ve'l-Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*. Thk. Beşşâr Avvân Ma'rûf, 1. Baskı. 15 Cilt. Dârü'l-Garb el-İslâmî, 2003.
- *Tezkiretü'l-Huffâz*. 1. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.

----- *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî 1. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife li't-Tıbaâti ve'n-Neşri, 1382/1963.

ez-Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris (ö. 1397/1976). *el-A'lâm*. 15. Baskı. 8 Cilt. Dârü'l-İlim li'l-Melâiyîn, 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdülazim (ö. 1367/1948). *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. 3. Baskı. 2 Cilt. Matbuatü İsa el-Bâbî el-Halebî ts.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı	Abdukuddus
Soyadı	Avazbek Uulu
Cinsiyeti	Erkek
Doğum Tarihi	02.09.1990
Doğum Yeri	Kırgızistan
Uyruğu	Kırgızistan
Medeni Hali	Evli

Eğitim Durumu

Lise	Kırgızistan, Keneş	2006-2008
Lisans	Oş Devlet Üniversitesi Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi	2009-2014
Kurs	Diyanet İşleri Başkanlığı Selçuklu Dini Yüksek İhtisas Merkezi Müdürlüğü	2014-2017
Yüksek Lisans	Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı	2016-2019
Dil Bilgileri	Arapça, İngilizce, Rusça, Türkçe.	

İletişim Bilgileri

E-Posta Adresi	kuddus.avazbek@gmail.com
Telefon Numarası	0531 35 28 773/ 0553 11 52 609

Tarih: 22/07/2019